

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

М. К. Бойко,
О. Д. Бойко,
А. М. Боровик,
Г. В. Боряк,
В. О. Горбик,
В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко,
В. П. Коваленко,
В. В. Кривошея,
С. А. Леп'яко,
О. О. Маврин,
Ю. А. Мицик,
Д. М. Никоненко,
А. М. Острянюк,
С. О. Павленко,
В. М. Половець,
К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

І. М. Аліференко,
П. В. Грищенко,
А. Л. Курданов,
В. В. Мельничук,
П. М. Мовчан,
С. М. Мойсієнко,
О. П. Моця,
О. П. Реєнт,
С. П. Реп'ях,
П. С. Сохань,
В. М. Тканко,
В. Ф. Чепурний,
В. М. Шевченко.

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за фінансової підтримки Чернігівської облдержадміністрації.

Засновники – Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Тараса Шевченка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Рекомендовано до друку Вченою радою Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (протокол № 52 від 28 вересня 2011 р.)

ЗМІСТ

У ГЛИБ ВІКІВ

- Долженко Ю.** До питання про дискретні ознаки на людських черепах із Чернігова Х–XIII ст. 3
- Кривошея І.** Присяги російським царям XVII–XVIII ст. як джерело історії неурядової старшини Гетьманщини. 17
- Циганок О.** Особливості та шляхи рецепції леонінських віршів-епітафій в українських поетиках та риториках XVII–XVIII ст. 27

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

- Піріг П.** Стародуб у вирі визвольної боротьби українського народу середини – другої половини XVII століття 33

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

- Рига Д.** Новгород–Сіверська духовна семінарія (1785–1797 рр.) – провідний релігійний навчальний заклад на Чернігівщині в останній чверті XVIII ст. 45
- Тарасенко О.** З історії перекладу Святого Письма у Чернігівській єпархії в першій половині XIX ст.: віршоване Євангеліє протоієрея Матвія Данилевича. 54

РОЗВІДКИ

- Чухно В.** Новгород–сіверський предводитель дворянства Олександр Михайлович Судієнко та його нащадки. 64
- Колеватов О.** Землекористування в Слобідсько-Українських військових поселеннях у першій третині XIX ст. 70
- Рахно К.** Горщик і горчиця: феноменологічний вияв метафізики статі. 76
- Чуткий А.** Архів Київського комерційного інституту як важливий корпус документів з історії України початку XX ст. 85

ЮВІЛЕЇ

- Терлецький В.** Уродженці Чернігівщини на сторінках «Основи». З нагоди 150-річчя появи першого українського часопису. 92
- Чухліб Т.** Народжений на берегах Десни 103

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

- Дзюба С.** Лизанчук В., Рожик М. Історія російщення українців. – Л.: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 412 с. . 122

“СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС”

Всеукраїнський науковий журнал

Згідно з додатком до постанови президії ВАК України від 26 травня 2010 р. №1-05/4 журнал „Сіверянський літопис” включено у перелік наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р., видане Міністерством юстиції України.

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Воровського, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу “Сіверянський літопис”:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

Часопис можна передплатити в будь-якому відділенні зв’язку України.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 947.752-21.,655”

Юрій Долженко

ДО ПИТАННЯ ПРО ДИСКРЕТНІ ОЗНАКИ НА ЛЮДСЬКИХ ЧЕРЕПАХ ІЗ ЧЕРНІГОВА X-XIII ст.

Ця стаття є результатом продовження дослідження дискретно-варіюючих ознак на черепах із ґрунтових поховань давньоруського міста Чернігова, що датуються X–XIII ст. Краніологічний матеріал опрацьовано за другою методичною програмою, яка належить до етнічної краніоскопії і була розроблена російським антропологом із Санкт-Петербурга д.і.н. О.Г. Козінцевим. Мета роботи – введення у науковий обіг нових краніоскопічних даних, встановлення частот неметричних (дискретно-варіюючих, епігенетичних) ознак черепа у чернігівців, виявлення можливих етнічних варіацій, визначення відстані між окремими серіями епохи Київської Русі за допомогою багатомірною аналізу.

Ключові слова: краніоскопія, антропология, Чернігів, сіверяни, поляни.

Особливості хронологічної мінливості краніоскопічних ознак від неоліту до сучасності дають змогу антропологам говорити про їх сталість і, виходячи з цього, можливості їх використання для вивчення формування та етнічної історії давнього і сучасного населення¹. Проте є протиріччя в плані методичного підходу до вивчення неметричних ознак на черепі людини².

В. Г. Моїсєєв критично висловлювався про те, що більшість морфологічних ознак мають низьку спадковість та значною мірою залежать від прямої дії чинників середовища, що безпосередньо стосується, як висловився дослідник, численних маловивчених черепних варіантів, якими засмічена більшість програм з краніоскопії. І констатує, що включення їх в аналіз робить інтерпретацію отриманих результатів нерозв'язним завданням³. Враховуючи критику В.Г. Моїсєєва, подаємо другу частину досліджень, вводячи нові дискретно-варіюючі ознаки Чернігівської серії у науковий обіг, що доповнює попередню роботу автора⁴ за методикою А.А. Мовсєєян⁵, яка за власною фенетичною програмою опрацювала частину чернігівських поховань (N=30) відкритих Д.Я. Самоквасовим⁶ і Т.В. Кибальчицем⁷. Дослідниця за допомогою канонічного аналізу продемонструвала подібність Чернігова і Києва XI-XII ст.⁸, а також, при залученні до аналізу балтійських серій, схожість курганних поховань у Чернігові з могильником у Путивлі⁹.

Програма, методика і матеріал. У цій роботі для характеристики ґрунтових поховань* населення міста Чернігова за допомогою однієї з галузей расознавства – етнічної краніоскопії – використовується система дискретно-варіюючих ознак, запропонована російським антропологом О.Г. Козінцевим¹⁰. Ще у 1973 році було зазначено, що застосування неметричних ознак в антропологічних дослідженнях набуває дедалі більшого значення, що зумовлено сучасними завданнями етнічної антропології¹¹.

Автором статті було досліджено 206 міських черепів із Чернігова¹². Всі чоловічі та жіночі черепи із ґрунтових могильників Чернігова¹³ описані раніше

© Долженко Юрій Володимирович – аспірант відділу біоархеології ІА НАНУ (м.Київ).

за краніометричною програмою. Поховання походять з чотирьох могильників, які являють значний науковий інтерес у дослідженні етнічної історії українців: Дитинець, Некрополь, Передгороддя та Окольне місто. Додатково для порівнянних даних автором опрацьовано 87 сільських і 65 міських черепів Чернігово-Сіверської землі, що репрезентують літописних сіверян (у дужках наведена кількість черепів): Путивль¹⁴ (N=28) урочище Городок, ґрунтова братська могила, яка може датуватися першою половиною XIII ст. Розкопки О.В. Сухобокова в 1979 р. (18 черепів) та урочище Микільська гірка, ґрунтовий могильник XI-XIII ст. (10 черепів); Новгород-Сіверський¹⁵ (N=37), ґрунтовий могильник біля східного валу XII-XIV ст. Розкопки О.П. Моці, П.М. Покаса в 1981, 1984 рр., також Городище XIII ст., розкопки А.В. Кузи в 1982 р.; Липове¹⁶ (N=37), курганный могильник XI-XII ст., розкопки О.П. Моці, П.М. Покаса; Автуничі¹⁷ (N=34); хут. Зелений Гай¹⁸, курганный (X-XII ст.) та ґрунтовий¹⁹ (XII-XIII ст.) могильники, розкопки О.В. Сухобокова, О.П. Моці в 1987 р. (N=16 черепів), попередні дані.

Міські поляни представлені двома серіями: 138 черепів із Києва²⁰ та 17 черепів із Юр'єва²¹. Сільське населення полян представляють такі групи: Бучак²² (N=45), Григорівка²³ (N=25); Козаровичі²⁴ (N=25) Монастирок (N=17); хут. Половецький (N=24) (табл. 1). Також за вказаною методикою вводиться у науковий обіг 22 черепи із могильника Благовіщенка²⁵ з території Нижнього Подніпров'я. Опрацьовані краніологічні колекції зберігаються у фондах Інституту археології НАН України.

На черепах із Чернігова та названих серій фіксувалися найцінніші для расової систематики шість традиційних, за даною методикою, чи краніоскопічних ознак:

1. Індекс поперечно-піднебінного шва (надалі ІППШ) – для визначення індексу на правій та лівій стороні кісткового піднебіння окремо відмічали по точці на перетині ППШ з піднебінною остю, яка відмежує дві піднебінні смуги, або з гілкою, яка продовжує напрям цієї ості. Гостро заточеним твердим олівцем з'єднували дві латеральні точки прямою гілкою. Так само, для повної перевірки, на цифровому фотознімку піднебіння в збільшеній формі в програмі Fotoshop за допомогою комп'ютера. Фіксувалася форма кожної з гілок ППШ (лівої і правої), а не всього шва. Залежно від взаєморозміщення латеральної й медіальної точок, що розташовані у місці з'єднання відповідних гілок ППШ з середнім піднебінним швом, виділено типи:

I – медіальна точка займає більш переднє положення, ніж латеральна;

II – медіальна точка лежить на прямій, що з'єднує обидві латеральні;

III – латеральна точка займає більш переднє положення, ніж медіальна.

Якщо на гілці піднебінного поперечного шва немає ні точок, які знаходяться попереду від передньої з двох крайніх, ні точок, які знаходяться позаду від задньої з двох крайніх, тоді варіант позначався (*). Варіант II* практично не зустрічається. Якщо гілка ППШ робить такий вигин уперед, що на ній є точки, які розміщуються попереду від передньої з двох крайніх, тоді варіант позначався літерою «а» (від «anterior»). Якщо гілка ППШ робить такий вигин назад, що на ній є точки, які лежать (розміщуються) позаду від задньої з двох крайніх, тоді варіант позначався як «р» (від «posterior»). При наявності двох вигинів вони позначались у напрямку від латерального до медіального²⁶.

2. Клиноподібний верхньощелепний шов (надалі КВШ) – шов, який з'являється, якщо щелепна кістка не бере участі в утворенні переднього кінця нижньої очної щілини. Клиноподібна кістка з'єднується з верхньою щелепою, а вилична кістка виявляється відокремленою ними від щілини. Ознака досліджується з боку орбіти КВШ₁. Також відмічалась КВШ₂ – наявність клиноподібно-верхньощелепного шва з боку виличної ямки.

3. Задньовиличний шов (надалі ЗВШ) – неповний (оманливий) шов довжиною до 10 мм і більше, який починається від скронево-виличного та проходить приблизно горизонтально вздовж латеральної поверхні виличної кістки. Зручніше враховувати шов довжиною не менше 2 мм (рис. 1);

4. Потиличний індекс (надалі ПІ). Для збільшення диференційного ефекту в першу чергу європейців і монголоїдів О.Г. Козінцевим запропоновано об'єднати

Рис.1

дві морфологічно близькі ознаки в одну (рис. 2). Якщо А – число сторін з наявністю кістки потилично-соскоподібного шва та одночасно з відсутньою кісткою в нижній частині лямбдоподібного шва (рис. 4), а В – число сторін із зворотним поєднанням, тоді $III=A/(A+B)$, причому всі інші поєднання, а також випадки наявності вставної кістки в краніометричній точці астеріон (asterion) не враховуються²⁷.

5. Частота підорбітного візерунка типу II (надалі ПОВ II). Тип II виникає в результаті розриву повздовжнього діаметра шва виличною кісткою.

6. Надорбітні отвори (надалі НО) – частота надорбітних отворів. Ознака, яку запропонували незалежно один від

одного Й. Додо²⁸ та Т.В. Томашевич²⁹. В кінцевому варіанті програма була описана О.Г. Козінцевим³⁰. Foramina supraorbitale (НО) – належать до непостійних отворів, розташовуються на супраорбітальному краї лобної кістки, на місці надочної вирізки або поряд із вирізкою. Відмічалась кількість отворів та сторона.

Потиличний індекс (III), який вказує на співвідношення випадків вормієвих кісток потилично-соскоподібного та лямбдоподібного шва, становив 8%, а отже, у давньоруського населення Чернігова порівняно низький (табл. 1). Індекс лежить у межах, характерних як для міських мешканців Києва, так і для сільських давньоруських мешканців, що залишили могильники поблизу сіл Бучак та Автунічі.

Клиноподібний верхньощелепний шов (КВШ) у цілому зустрічається більше у європеїдів, ніж у монголоїдів³¹. Таким чином, чернігівська серія з показником у 29,4 % не має відхилень від решти європеїдних груп із території Східної Європи давньоруської доби. Вона за вказаною неметричною ознакою наближається до показників майже всіх мешканців території Київської Русі, окрім жителів Юр'єва (17,8 %) та Автунічів (12,1 %), де зафіксовано порівняно низький відсоток КВШ. Дуже подібна названа ознака у Чернігова з сільськими добірками з території Чернігово-Сіверської землі: хут. Зелений Гай (29,7 %) та Липове (28,7 %).

Задньовиличний шов (ЗВШ) на черепах із Чернігова зустрічається досить рідко (1,7%) та є європеїдним, що цілком відповідає дослідженням О.Г. Козінцева, де йдеться про дуже низький відсоток близьких до сучасності (після литовців) українських серій³².

Частота **підорбітного візерунка типу II (ПОВ II)** у досліджуваній серії 56,4%. Як відомо, в межах європеїдної раси, близьких до сучасності, для поляків та українців характерний

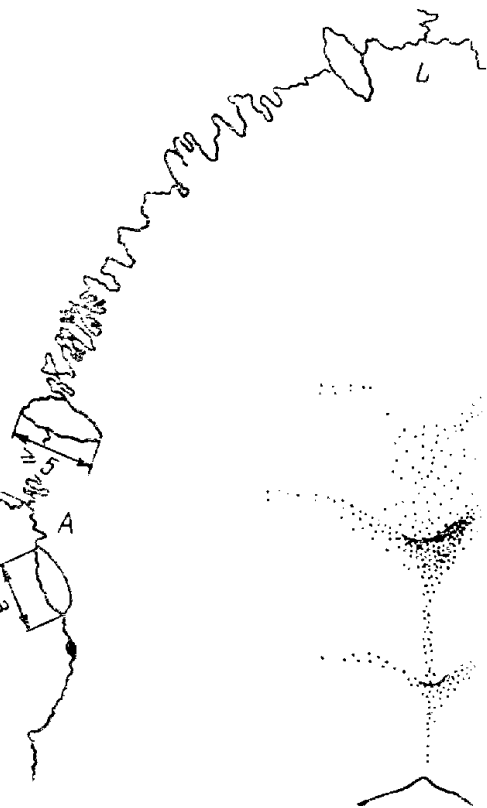

Рис.2

«північний» (високий) відсоток ПОВ II (60–66). Тож можна констатувати високий відсоток ПОВ II на чернігівських черепах. Слід додати, що вказана краніоскопічна ознака у цілому не роз'єднує монголоїдні та європеїдні популяції, але є тенденції до малого відсотка прояву цієї ознаки у південних народів³³.

Індекс поперечного піднебінного шва (ІППШ) також високий – 62,8 % та відповідає європеїдним показникам³⁴. Ця ознака є індикатором, що диференціює європеїдні та монголоїдні популяції³⁵.

Можна констатувати, що частота **надорбітних отворів (НО)** на людських черепах із Чернігова помірна (25,9%) і навіть трохи менша, ніж у наведених для порівняння окремих груп, таких як: Путивль, Київ, Григорівка, хут. Половецький тощо. Але найменший відсоток НО (15,3) зафіксовано в добірці Яблунівка (табл. 1).

Таблиця 1. Частоти краніоскопічних ознак в Чернігівській краніологічній серії X–XIII ст. (грунтові поховання) та порівняльні дані, %

№ п/п	Серія	Століття	ПІ	ПОВ-II	ЗВШ	КВШ	ІППШ	НО
1.	Чернігів (зах. сіверяни)	X–XIII	8,0 (247)	56,4 (94)	1,7 (114)	29,4 (241)	62,8 (202)	25,9 (297)
2.	Путивль (сіверяни)	XI–XIII	0 (45)	65,2 (23)	4,3 (46)	34,8 (92)	56,0 (50)	42,8 (56)
3.	Київ (поляни)	X–XIII	8,9 (238)	63,8 (94)	3,9 (153)	34,6 (301)	71,3 (185)	30,3 (254)
4.	Юр'їв (поляни)	XI–XIII	0 (29)	68,7 (16)	0 (22)	17,8 (29)	75,0 (20)	16,6 (30)
5.	Козаровичі (поляни)	XI–XIII	0 (68)	58,1 (43)	6,9 (43)	23,5 (92)	63,2 (49)	19,7 (76)
6.	Бучак (поляни)	X–XIII	11,5 (85)	66,6 (39)	1,8 (55)	33,0 (113)	72,9 (74)	28,0 (89)
7.	Григорівка (поляни)	X–XIII	0 (38)	40,0 (15)	3,7 (27)	20,4 (36)	67,7 (31)	29,5 (44)
8.	Яблунівка (територія полян)	XI–XII	3,3 (87)	50,0 (18)	3,7 (27)	62,5 (64)	67,3 (49)	15,3 (85)
9.	хут. Половецький (територія полян)	XI–XII	0 (45)	25,8 (31)	4,6 (43)	30,2 (80)	68,1 (44)	45,8 (48)
10.	Монастирок (територія полян)	XI–XII	0 (24)	28,5 (14)	0 (14)	67,8 (38)	94,4 (18)	20,7 (29)
11.	Липове (сіверяни)	X–XIII	14,2 (60)	42,8 (35)	8,8 (45)	28,7 (97)	57,6 (59)	25,0 (68)
12.	Автуничі (територія сіверян)	X–XIII	10,5 (56)	36,8 (19)	0 (19)	12,1 (64)	72,2 (36)	20,3 (59)
13.	хут. Зелений Гай* (територія сіверян)	XI–XII	0 (28)	66,6 (9)	12,5 (16)	29,7 (34)	65,2 (23)	25,0 (28)
14.	Новгород (словени)	X–XIII	3,6	47,8	8,2	30,6	66,7	29,9
15.	Стара Ладога (словени)	XI–XII	19,1 (38)	61,8 (34)	4,7 (43)	26,8 (86)	80,0 (45)	36,0 (86)
16.	Благовіщенка	XII–XIV	0 (38)	48,4 (31)	9,7 (41)	8,3 (50)	82,7 (29)	22,5 (40)
17.	Новгород-Сіверський	XII–XVI	0 (60)	68,9 (29)	5,0 (40)	33,0 (95)	63,8 (47)	21,2 (66)

Умовні позначення. Тут та далі: ПІ – потиличний індекс, КВШ – клиноподібний верхньощелепний шов, ЗВШ – задньовиличний шов, ПОВ-II – підорбітний візерунок типу II, ІППШ – індекс поперечного піднебінного шва, НО – надорбітні отвори. В дужках вказана загальна кількість спостережень. * Попередні дані.

Не можна сказати, що для чернігівської серії є специфічні низькі чи високі дискретні ознаки. Всі вони в межах норми європеїдної раси. Статевий диморфізм у досліджуваній серії направлений на підвищення значень КВШ у чоловічій частині популяції. Оскільки краніоскопічні ознаки не мають значимих кореляцій на внутрішньо-груповому рівні, переходимо до міжгрупового аналізу.

Аналіз головних компонент. Для більшої об'єктивності в оцінці антропологічної диференціації чернігівських ґрунтових могильників, що були об'єднані в одну серію,

ми вирішили використати математичний метод. Для міжгрупового багатомірного аналізу був застосований метод головних компонент (надалі ГК) за допомогою статистичної програми PCOMP, яка проводить повний аналіз ГК та вирішує зворотне факторне завдання, а саме – знаходить значення кожної компоненти для кожного об'єкта. Для ПІ, ЗВШ, ПОВ ІІ, ІПІІІ та НО дані склалися без урахування статі, для КВШ вираховувались півсуми чоловічих та жіночих значень. Попередньо з метою стабілізації дисперсії частоти перетворювалися в радіани. Використовувались дані О.Г. Козінцева, С.Л. Санкіної, В.Г. Моїсєєва, А.В. Громова та автора даної статті. Комп'ютерні програми для реалізації багатомірного аналізу були створені Б.А. та А.Г. Козінцевими у 1991 р. Частоти краніоскопічних ознак*** аналізованих груп подані у табл. 1.

Як порівняльний матеріал на першому етапі дослідження були використані дані 14 краніологічних серій з території літописних полян та сіверян, вивчені автором статті (в дужках наведена кількість досліджених черепів). Сільські полянські добірки представляють: Бучак (N=45), Григорівка (N=25); Монастирок³⁶ (N=17); Козаровичі (N=42); хут. Половецький³⁷ Богуславського р-ну Київської обл., ґрунтовий могильник ХІ–ХІІІ ст. (N=24), розкопки В.І. Довженка, М.П. Кучери в 1956 р.; Яблунівка (N=44) Автунічі (N=34); хут. Зелений Гай (N=16); Липове³⁸ (N=37). Миські поляни представлені двома групами: Київ³⁹ та Юр'їв (N=17). Миські сіверяни також представлені двома групами: Новгород-Сіверський (N=37), та Путивль (N=28), з яких 16 чоловічих і 10 жіночих черепів. 26.

У статистичному аналізі використано 6 описаних краніоскопічних ознак. Результати подані в таблицях 3-4.

Таблиця 3. Коефіцієнти кореляції краніоскопічних ознак з головними компонентами для 14 груп (чоловіки та жінки)

Ознаки	I ГК	II ГК	III ГК
ПІ	-0,242	-0,480	0,588
КВШ	0,712	0,232	-0,298
ЗВШ	-0,520	0,487	-0,453
ПОВ-ІІ	-0,441	-0,622	-0,429
ІПІІІ	0,908	-0,095	0,122
НО	-0,352	0,614	0,515
Власне число	1,979	1,295	1,103
Доля загальної мінливості, %	32,986	21,581	18,388

Таблиця 4. Коефіцієнти кореляції між дискретно-варіюючими ознаками в серіях з території літописних полян та сіверян

Ознаки	ПІ	КВШ	ЗВШ	ПОВ-ІІ	ІПІІІ	НО
ПІ	—					
КВШ	-0,218	—				
ЗВШ	-0,099	-0,055	—			
ПОВ-ІІ	0,086	-0,226	0,020	—		
ІПІІІ	-0,105	0,503*	-0,487*	-0,347	—	
НО	0,002	-0,167	0,122	-0,215	-0,283	—

* P < 0,05

Значимими зазвичай вважаються ті головні компоненти (ГК), власні числа яких більші одного⁴⁰. В даному випадку таких ГК лише три (табл. 3), однак на їх долю припадає 72,7% загальної мінливості. Розглянемо їх детальніше.

Навантаження на окремі ознаки двох перших ГК відбулись із великою різницею у 11,4%. На першу ГК припадає 32,9% загальної дисперсії. Щоб дізнатися, який конкретний характер цих відмінностей, необхідно вирішити так зване факторне завдання – знайти значення ГК для кожної з груп. Перша головна компонента – комбінація, що несе у собі велику розмежувальну силу (рис. 3). Вона диференціює групи вздовж осі «захід – схід» при розташуванні ГК І горизонтально, як на рис. 4. Найзначніші навантаження в першій ГК припали на такі ознаки: ІПІІІ та КВШ з додатними коефіцієнтами кореляції. На «східному полюсі» з додатними значеннями розташувалися тільки три полянські групи: Монастирок, Яблунівка (1,292) та

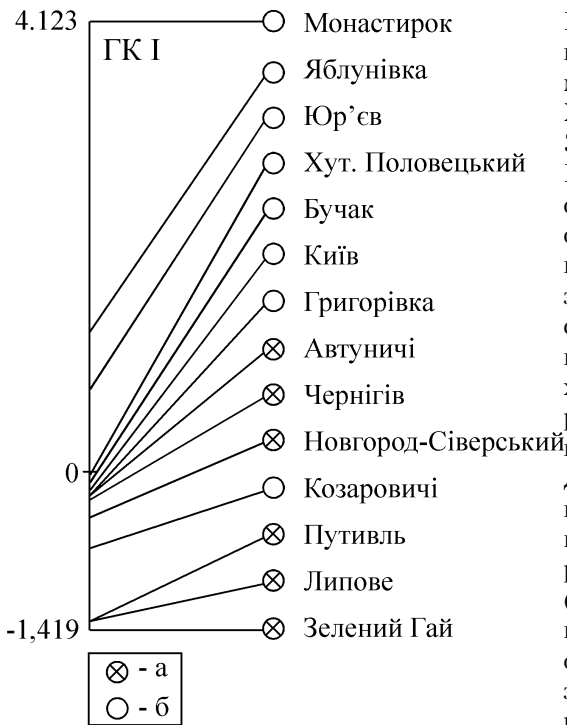

Рис.3

Юр'їв (0,747), причому крайнє положення займає дружинний могильник Монастирок, який у XII-XIII ст. згадується як фортеця Заруб⁴¹ з дуже великим значенням ГК (4,123) за рахунок найбільшого серед представлених серій відсотка ознаки ІППШ. На «західному полюсі» з великими від'ємними значеннями розташувалися три сіверянські серії. Серед них крайнє положення займає сільська добірка хут. Зелений Гай (-1,419) за рахунок також відносно великого відсотку у добірці ознаки ІППШ. Досліджувана чернігівська група з від'ємним значенням знаходиться на «західному полюсі» (-0,251) разом із сільською серією Автуничі (-0,209) та наближається і до центральної частини ГК I. Всі ознаки, окрім ІІ та НО, пов'язані з цією ГК коефіцієнтами кореляції, рівними за абсолютною величиною 0,4-0,9. Для КВШ і ІППШ та ЗВШ і НО кореляція додатна, для решти

ознак – від'ємна. Зв'язок з потиличним індексом виявився слабкий (табл. 4).

На другу ГК, відповідно, припадає 21,5% загальної дисперсії. В сумі з першою відсоток становить 54,4. Для класифікації груп найбільш значні навантаження в другому ГК припали на такі ознаки: ПОВ-ІІ і НО. Не проявив себе тільки індекс

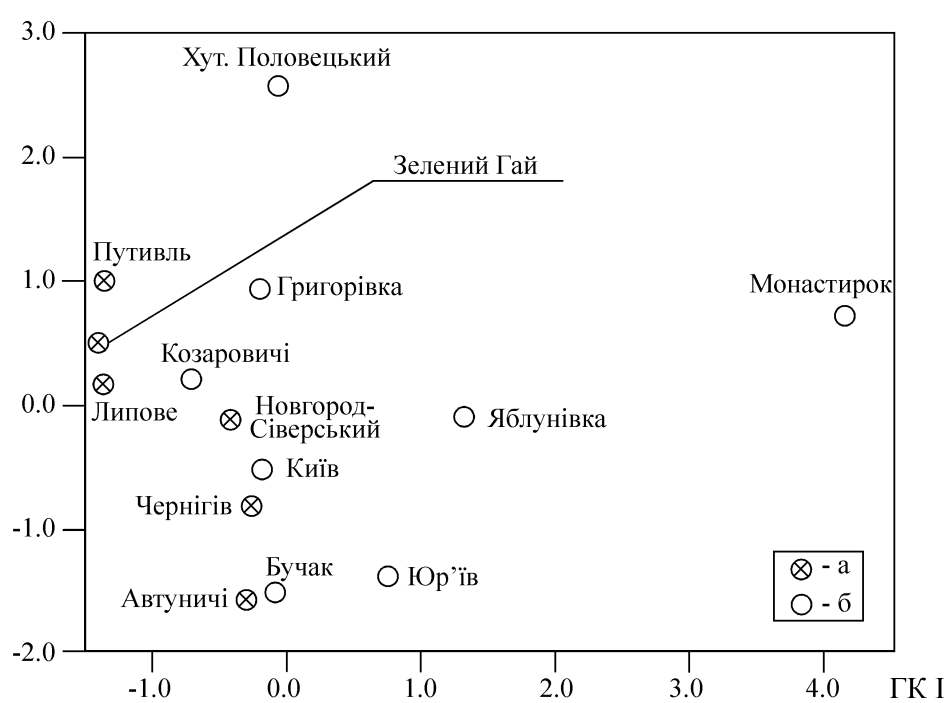

Рис.4

поперечного піднебінного шва (табл. 3). В свою чергу ознаки ПОВ II та НО роз'єднали такі добірки, як хут. Половецький та Автунічі, що розташувалися на різних ділянках «південно-північної» осі (рис. 7). На «крайній півночі» ГК 2 опинилася полянська група хут. Половецький з великим значенням (2,543) за рахунок найбільших відсотків НО (45,8) серед представлених серій та найнижчих (25,8%) – ознаки ПОВ-II, яка диференціює людей переважно по гілці «північ–південь». Крайньою виразністю «південної» тенденції за II ГК, як за частотою ПОВ-II, характеризуються Автунічі (-1,607), недалеко від вказаної сільської добірки знайшли своє місце і Бучак (-1,528) та Юр'їв (-1,359). Решта серій займають проміжне положення. Чернігівська група, що представляє ґрунтові могильники, розташована ближче до «південної» частини осі зі значенням ГК (-0,812), як було вказано вище, за рахунок ознак ПОВ II та НО. Друга і третя ГК мають відносно помірну різницю у відсоткових показниках, що становить 3,2. Навантаження на III ГК (18,3% загальної мінливості) не спадають, так за нею можна виділити тільки потиличний індекс (додатні значення) та меншою мірою ЗВШ з від'ємним значенням коефіцієнта кореляції.

Теоретична модель міжгрупових кореляцій засвідчує, що коли сполучення, які ми досліджуємо, розпадаються на два чітко окреслені комплекси, кореляція між ознаками, що роз'єднує обидва комплекси, може сягнути високого рівня⁴². Враховуючи це, в нашому випадку, виходячи із табл. 4, можна припустити, що внутрішньо-етнічні зв'язки між групами незначні та лише два з них достовірні. Також кореляція практично відсутня в п'яти випадках і серед них вона слабка між ознаками III та НО (0,002). У комплексі це свідчить про дуже незначну монголоїдну домішку в представлених серіях.

Розглянемо взаєморозміщення груп на площині, яка утворилася за рахунок двох перших ГК (рис. 4). За розташуванням серії на означеній площині доходимо кількох важливих висновків. По-перше, серії з території літописних полян більш різномірні, ніж сіверянські, всі шість груп, які зібрані з сіверянських територій, скупчені у лівому нижньому куті графіка, чого не можна сказати про групи, які представляють полянську територію. Ареал полян розтягнутий за рахунок могильника Монастирок. Він та вибірка поблизу хут. Половецького не мають аналогій та розміщені у різних кутах на представленій біологічній мапі, а група з Яблунівки опинилася по центру. По-друге, решта полянських серій (Козаровичі, Київ, Григорівка, Бучак та Юр'їв) розміщені в тому ж названому куті координатного поля, що й групи з сіверянських теренів. Дещо перекриті ареали сіверян та полян були зафіксовані і за фенетичною методикою⁴³. Найближчою до досліджуваної серії виявилася київська добірка за рахунок комплексної подібності всіх представлених краніоскопічних ознак. Також

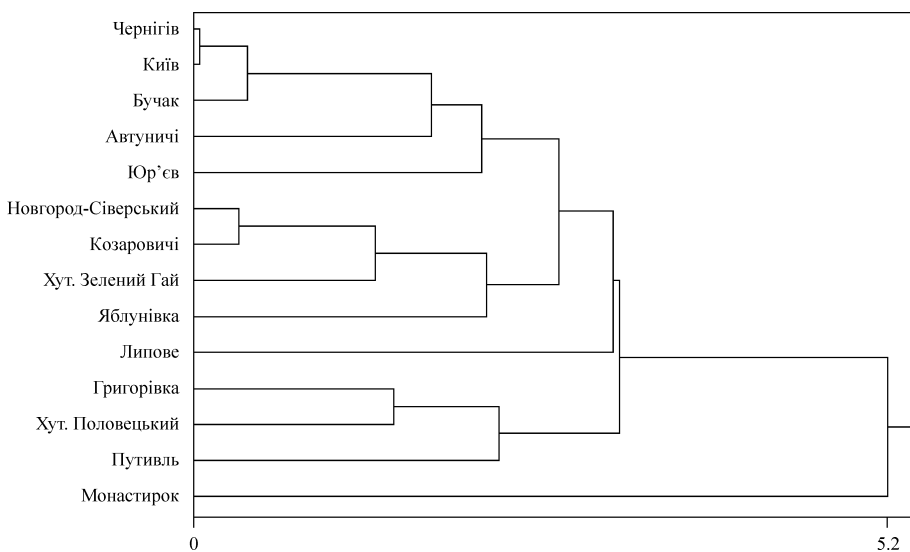

Рис.5

слід відмітити найбільш подібні сільські вибірки в цьому аналізі: Автуничі й Бучак, які представляють територію різних племінних об'єднань. Цікавою виявилась позиція могильника Липове, який, за даними одонтології⁴⁴, у своєму складі має 11,1% лопатоподібних різців. Липове різко відрізняється від решти серій і за фенетичними даними⁴⁵, але в нашому випадку за канонічним аналізом вибірка Липове ще більше, ніж за фенетичними даними виявила подібність до групи Зелений Гай і розміщена, як і більшість серій, в лівій частині ілюстрації № 4.

Для повнішої інтерпретації отриманих результатів було виконано кластерний аналіз. Після кластеризації матриці евклідових дистанцій (рис. 5), найбільший генетичний зв'язок виявлено між двома містами Київської Русі: Черніговом та Києвом, які розташувалися у верхньому субкластері на найменшій дистанції (0,860). Також до верхнього субкластера, де знаходиться досліджувана серія, приєдналися давньоруські групи: Бучак (1,165), Автуничі (2,325) та, на великій дистанції, Юр'їв (2,641). О.П. Моця слушно відмітив (Моця 1997, с. 214) роботу П.М. Покаса, який, аналізуючи антропологічні матеріали могильника Автуничі, відзначив розвинутість місцевого населення, що за своїми фізичними даними наближалось до жителів міських центрів Київської Русі, зокрема літописного Чернігова. Після математичного аналізу ці твердження засвідчуються даними краніоскопії. Найбільша дистанція відмічена між Черніговом та дружинною добіркою Монастирок (5,204), яка не має аналогів та, за краніометричними даними, при застосуванні вже канонічного аналізу⁴⁶, із залученням 42 чоловічих груп слов'ян та балтійських племен X-XIII ст. тяжіє до сільської групи Новгородської землі Которськ⁴⁷. Трохи окремо від решти серій, але з потраплянням у верхній субкластер, розміщена добірка Липове⁴⁸. У згаданому могильнику, як уже наголошувалось, за даними одонтологічних досліджень⁴⁹ простежується незначна «східна» домішка. Вона не обов'язково монголоїдна, скоріше відчувається вплив давнього дослов'янського іраномовного (алано-сарматського) антропологічного компоненту. За нашими даними, сильного монголоїдного субстрату в серії Липове не спостерігається. Але щодо інших груп ознака ППШ, що, як було зазначено, розподіляє добірки на монголоїдні та європеїдні популяції, є помірною (57,6), що свідчить про певний незначний «східний» компонент. Як зазначив О.П. Моця⁵⁰, могильник у с. Липове був кладовищем жителів своєрідного караван-сараю на сухопутному транзитному шляху Київ-Волзька Булгарія, тому зрозуміти, який саме цей компонент, можна буде в подальшому при залученні до аналізу серій ірано- та ураломовної груп і болгар. Але такі дослідження виходять за межі цієї роботи.

На другому етапі дослідження було проведено повторний аналіз головних компонент при залученні двох міських серій із території Київської Русі: Новгород⁵¹ і Стара Ладога⁵², які представляють словен новгородських та однієї групи XII-XIV ст., що репрезентує осіле населення Нижнього Подніпров'я напередодні монгольської навали – Благовіщенки, розкопки А.А. Козловського⁵³ в 1978-1979 рр. Палеоантропологічний матеріал з могильника досліджений С.І. Круц та Л.В. Литвиною. Краніологічна вибірка складається з 6 чоловічих та 17 жіночих черепів⁵⁴. Автором статті було досліджено 23 черепи. Таким чином, в аналізі головних компонент використано 17 серій і 6 описаних краніоскопічних ознак. Результати подані у таблицях 5 та 6.

Таблиця 5. Коефіцієнти кореляції між дискретно-варіюючими ознаками в серіях з території Київської Русі та групи XII–XIV ст. Нижнього Подніпров'я

Ознаки	ПІ	КВШ	ЗВШ	ПОВ-П	ППШ	НО
ПІ	—					
КВШ	-0,153	—				
ЗВШ	-0,154	-0,224	—			
ПОВ-П	0,176	-0,129	-0,071	—		
ППШ	0,049	0,237	-0,300	-0,306	—	
НО	0,152	-0,094	0,062	-0,144	-0,214	—

* P < 0,05

Таблиця 6. Коефіцієнти кореляції краніоскопічних ознак з головними компонентами для 17 груп

Ознаки	I ГК	II ГК	III ГК
III	0,159	0,734	0,425
КВШ	-0,647	-0,096	-0,079
ЗВШ	0,541	-0,597	-0,084
ПОВ-II	0,407	0,600	-0,540
ППШ	-0,787	0,092	0,169
НО	0,353	-0,078	0,790
Власне число	1,645	1,280	1,137
Доля загальної мінливості, %	27,423	21,327	18,956

У прямокутній системі координат двох основних ГК розподілилися всі залучені до другого аналізу черепи. Можна помітити, що введення до багатовимірної аналізу трьох указаних груп дещо змінило топографію компонентної мапи (рис. 6). Так, міські серії з Чернігова і Києва стають вкрай подібними, особливо за ідентичною першою ГК. Трохи відокремилась від досліджуваної групи сільська вибірка Бучак та спостерігається наближення таких могильників, як Путивль і Липове. Нові групи розподілилися так. Стара Ладога знаходиться у правому верхньому куті разом із сільською серією Бучак, а могильники Благовіщенка і Григорівка виявили дуже слабку подібність між собою за рахунок відсутності потиличного індексу та низьких ознак КВШ (табл. 1), хоча у наступному кластерному аналізі такої близькості вже не спостерігаємо.

На рис. 7. представлено древо, що було побудоване за результатами кластеризації матриці евклідових дистанцій. Воно майже не відрізняється від попереднього, за винятком того, що тут на помірній відстані (1,640) наблизились Липове та Зелений Гай і на великій відстані (2,670) об'єдналися дві полянські серії, що знаходяться дуже близько географічно: Яблунівка та Юр'їв. Нові додані групи відповідно розмістилися так: Новгородська добірка виявила близькість до сільської серії Григорівка (1,210), а Стара Ладога хоч і потрапляє до верхнього субкластера, де розміщується Київ і досліджувана група на великій відстані від них (1,983), та тримається осторонь. Могильник Благовіщенка з потраплянням у верхній субкластер все ж таки тримається відокремлено від решти серій, можливо, тому, що за краніологічними даними⁵⁵ жіноче населення цієї групи сформувалося під впливом болгарського та кочового компоненту. Морфологічний тип, репрезентований у серії з могильника

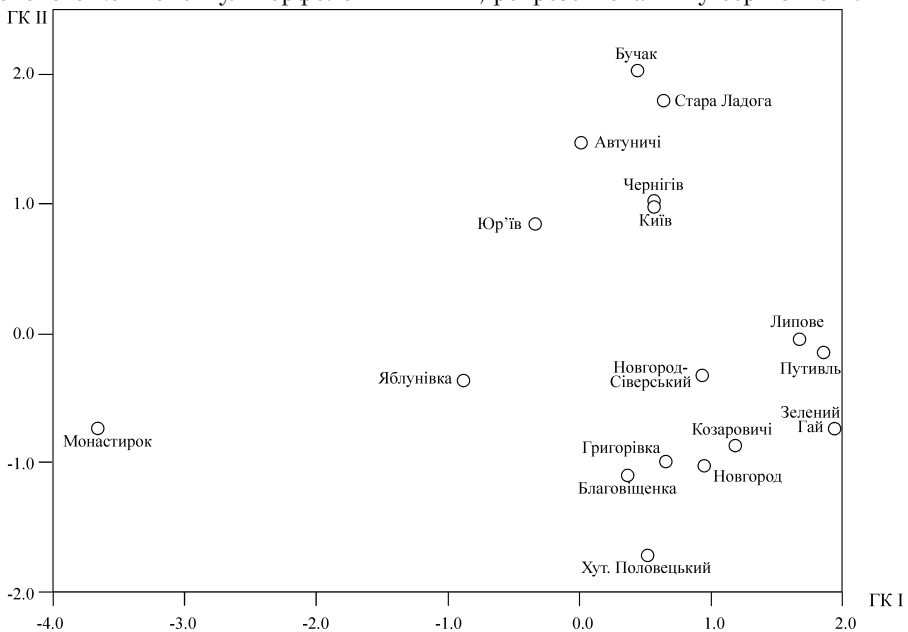

Рис.6

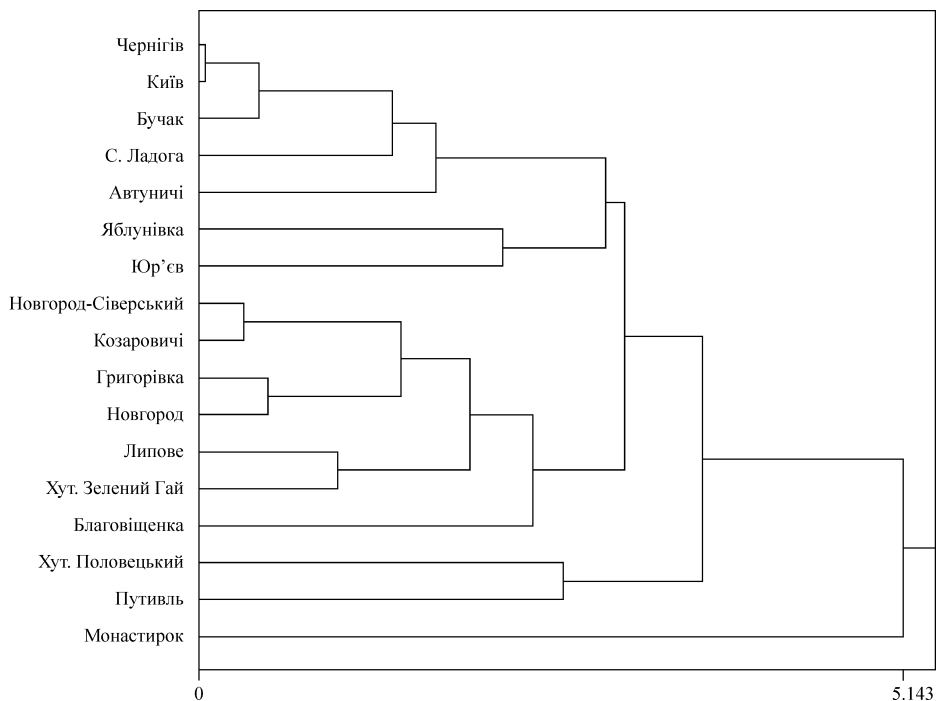

Рис.7

Благовіщенка, за краніологічними даними належить до південних європеїдних груп⁵⁶. На це вказує і помірний відсоток дискретної ознаки ПОВ II (48,4). Названа вибірка за краніоскопічними даними все ж таки одночасно знаходиться на великій дистанції (2,850) від могильників Козаровичі і Новгород-Сіверський.

У попередній публікації⁵⁷ зверталася увага на своєрідність могильника Автуничі, який різко відрізнявся від інших європейських популяцій рідкістю КВШ (12,1%). Зараз, коли кількість серій збільшилася, з'ясувалося, що КВШ рідкісний (8,3%) ще в одній східноєвропейській групі, а саме в Благовіщенці. Цей специфічний для групи дуже малий відсоток КВШ дає підстави говорити про присутність у вибірці поволзького та прикамського (фінського) компонента⁵⁸. Міжгрупові кореляції (табл. 5), які відображають внутрішньо-етнічні зв'язки, в цілому невеликі, навіть у двох випадках між ПІ та ІППШ (0,049) і між НО та КВШ (-0,094) кореляція практично відсутня. Тому можна говорити тільки про невелику домішку монголоїдних елементів⁵⁹ та уральського антропологічного компонента в цій серії. Статевий диморфізм у названій вибірці направлений на підвищення значень КВШ в жіночій частині популяції.

Тенденції до малого відсотка ПОВ II можна спостерігати в двох серіях, що репрезентують полян: хут. Половецький (25,8) та Монастирок (28,5), тому з великою ймовірністю можна припустити наявність у людей, які поховані у цих могильниках, південного європеїдного расового типу. А завищений відсоток КВШ, виявлений у двох серіях Поросся – Яблунівці (62,5) та згадуваній добірці Монастирок (67,8), виокремлює ці групи із загалу та вказує на те, що певна частина похованих там людей – вихідці з Північно-західної Європи. Таким чином, результати краніоскопічних досліджень підтверджують археологічні дані⁶⁰ про різноманітний склад населення та складність етнічної ситуації на Пороссі.

Також, за даними краніоскопії, в іншому регіоні – Нижньому Подніпров'ї, в серії Благовіщенка підтверджено малий відсоток, імовірно, поволзького і прикамського (ураломовного фінського) компонентів.

Підбиваючи підсумки, слід сказати, що залучення як нового джерела інформації дискретно-варіюючих ознак відкрило нові можливості аналізу краніологічного

матеріалу. Цей матеріал за двома краніоскопічними методиками дав змогу виявити генетичну спорідненість давньоруського населення Чернігова, що залишило ґрунтові могильники у різних районах міста, і давньоруського населення Києва. Таким чином, наші дані підтверджують краніометричні дослідження⁶¹ на основі середньостатистичних даних Т.І. Алексеевої⁶², а також автора статті про тісні стосунки між городянами цих міст в XI-XIII ст. Також виявлене генетичне тяжіння чернігівців до київської групи узгоджується з висновками П.П. Толочка⁶³ про тісне політичне співіснування цих великих центрів Південної Русі.

* Повторюється тільки одна расово важлива краніоскопічна ознака – надорбітні отвори, що були описані в попередньому дослідженні.

** Опрацьовано ґрунтові чернігівські поховання, а кургані могильники (N=68), що були зібрані Д.Я. Самоквасовим, Т.В. Кибальчичем (1878), Константиновським (1884) та графом Н.Д. Долгоруковим (1898), досліджуються автором у Москві і виводитимуться в окрему серію.

*** Частоти краніоскопічних ознак та їх радіани підраховувались у програмі, яку написав у 1996 р. російський антрополог к.і.н. А.В. Громов.

1. Громов А.В., Моисеев В.Г. Краниоскопия населения Западной и Южной Сибири: География и хронология. // Расы и народы. Т.30. – М., 2004. – С. 216–249.

2. Козинцев А.Г. Дискретне признаки на черепах эпохи бронзы из Южной Сибири // К проблемам методики изучения краниологического полиморфизма // Исследования по палеоантропологии и краниологии СССР. М., 1980. – С. 75–99.

3. Моисеев В.Г. Опыт интеграции данных четырех систем антропологических признаков (краниометрии, краниоскопии, одонтологии и дерматоглифики). / В.Г. Моисеев // Палеоантропология, этническая антропология, этногенез: К 75 летию Ильи Иосифовича Гохмана. СПб., РАН. 2004. – С. 187–200.

4. Долженко Ю.В. Характеристика древнерусского населения Чернигова по дискретно-варьирующим признакам на черепе // Вестник антропологии. – М., Вып. 17. 2009. – С. 191–205.

5. Мовсесян А.А., Фенетический анализ в палеоантропологии. – М. : Университетская книга, 2005. – 272 с.

6. Самоквасов Д.Я. Раскопки северянских курганов в Чернигове во время XIV Археологического съезда. – М., 1916. – С. 6–7.

7. Кибальчич В.Т. Древности (указатель к археологическим находкам 1875–76 гг.). – Киев, 1876. – 45 с.

8. Мовсесян А.А., Фенетический анализ... – С. 186.

9. Там само. – С. 188.

10. Козинцев А.Г. Этническая краниоскопия расовая изменчивость швов черепа современного человека. – Л., 1988. – С. 165.

11. Денисова Р.Я. Граудонис Я.Я. Гравере Р.У. Кивуткалнский могильник эпохи бронзы – Рига, 1985, С. 103.

12. Коваленко В.П., Казаков А.Л. Дослідження дитинця древнього Чернігова 1984–1988/164. * – Том 3 // Роботи на розкопі. – К., Т. 4. 1988. – С. 1–42.

13. Моця О.П. Погребальные памятники Южнорусских земель IX–XIII вв. К., Наукова думка. 1990. – 156 с.

14. Палеоантропологические коллекции института Археологии АН УССР: каталог в II т. / [сост. С. И. Круц, Е. А. Шепель, С. П. Сегеда, И. Д. Потехина, П. М. Покас, Т. А. Назарова, Л. В. Литвинова, Т. А. Рудич]. – Киев: На правах рукописи, К., – 1986. Т. II. – С. 466–467.

15. Там само. – С. 475–476.

16. Моця А.П., Ильяшенко Э.М., Покас П.М. Отчет о работе в с. Липовое Черниговской обл. // НА ІА НАНУ. – 1984/106. – 34 с.

17. Моця О.П., Орлов Р.С., Коваленко В.П., Пархоменко О.В., Козловский А.А., Покас П.М. та інші. Розкопки на Чернігівщині. // Отчет об исследованиях Автуничского поселения в 1988 г. IV Т, // НА ІА НАНУ. – 1988/14. – 517 с.

18. Покас П.М., Приймак В.В. Звіт про археологічні дослідження комплексу пам'яток біля с. Зелений Гай Сумського р-ну. Сумської обл. в 1992 р. // НА ІА НАНУ. – 1992/58. – 17 с.
19. Покас П.М., Осадчий Є.М., Приймак В.В. Зелений Гай // Ін-т археології НАНУ, Ін-т культури. Заповідник Полтава., 2007. – 87 с.
20. Козак О.Д. Кияни княжої доби. Біоархеологічні студії. – К., 2010 – 350 с.
21. Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М. Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. – К. 1985. – С. 30–62.
22. Козак А.Д. Новые материалы из средневековых славянских могильников Поднепровья (Григоровка, Бучаки) Народы России: от прошлого к настоящему. Антропология. – М. 2000. Часть II. – С. 243–259.
23. Козак А.Д. Древнерусское население Григоровки по материалам могильника // Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). – К.: ІА НАНУ, 2005. – С. 226–241.
24. Степаненко Л.Я., Блажевич Н.В. Поселення та могильник XI– XIII ст. поблизу с. Козаровичі на Дніпрі // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 151–163.
25. Круц С.І., Литвинова Л.В. Антропологічний склад населення Південного Подніпров'я за матеріалами могильника Благовіщенка // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр. – Вип.5 – К.: 2003 – С. 143–149.
26. Козинцев А.Г. Этническая краниоскопия расовая изменчивость швов черепа современного человека. Л., 1988. – С. 101–102.
27. Kozintsev A. Homo. Ethnic epigenetics: A new approach Ethnische Epigenetik: vol. 43/3, – Jena, New York, 1992, – p. 219.
28. Dodo Y., Ishida H. Incidences of nonmetric cranial variants in several population samples from East Asia and North America // JASN. – 1987. Vol. 95, N 2. P. 161–177.
29. Томашевич Т.В. Закономерности распределения частот подглазничных каналов черепа человека // Вопросы антропологии. – М., 1988. Вып. 80. – С. 119 – 128.
30. Kozintsev A. Homo. Ethnic epigenetics: A new approach Ethnische Epigenetik: vol. 43/3, – Jena, New York, 1992, pp. 213–244.
31. Козинцев А.Г. Этническая краниоскопия расовая изменчивость швов черепа современного человека. Л., 1988. – С. 55.
32. Там само. – С. 66.
33. Там само. – С. 86.
34. Моисеев В.Г. Краниоскопическая характеристика населения Западной и Южной Сибири Скифского времени. // Археология, этнография и антропология Евразии. 1 (25) – М., 2006. рис. 1. – С. 145–152.
35. Громов А.В., Моисеев В.Г. Краниоскопия населения Западной и Южной Сибири: География и хронология // Расы и народы. Том 30. – М., 2004. – С. 236.
36. Покас П.М. Антропологическая характеристика погребений. Приложение № 4 к монографии Максимова Е.В., Петрашенка В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. – К., 1988. – С. 135–138.
37. Зиневич Г.П. Очерки палеоантропологии Украины. – К.: Наукова думка, 1967. – 223 с.
38. Сегеда С.П. Одонтологічна характеристика краніологічної серії з давньоруського могильника біля с. Липове // Друга Чернігівська наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень, 1988). Тези доповідей. – Чернігів, 1888. – Вип. 2. – С. 28–29.
39. Івакін В.Г. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва. – К., 2008. – 265 с.
40. Козинцев А.Г. Этническая краниоскопия расовая изменчивость швов черепа современного человека. Л., 1988. – С. 131.
41. Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские пам'ятники у с. Монастырек на Бреднем Днепре. – К., 1988. – С. 3 – 148.

42. Козинцев А.Г. Этническая краниоскопия расовая изменчивость швов черепа современного человека. Л., 1988. – С. 114.
43. Мовсесян А.А. Фенетический анализ в палеоантропологии. – М., 2005. рис. 15.1. – с. 186.
44. Гравере Р.У. Одонтологический аспект этногенеза и этнической истории восточнославянских народов // Восточные славяне. Антропология и этническая история. – М.: Наука, 2002. – С. 205–218.
45. Мовсесян А.А. Фенетический анализ ... – С. 186–187.
46. Долженко Ю.В. До антропології похованих у Чернігівському Некрополі XI–XIII ст. // Наукова збірка: Історична антропология України в екологічному контексті. (У друці).
47. Санкина С.Л. Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии. – СПб., 2000. С. 15–17.
48. Моця О.П. Населення Південно-Руських земель IX–XIII ст. (За матеріалами некрополів) – К., 1993. – С. 69.
49. Сегеда С.П. Антропологічний склад українського народу. – К., 2008, С. 29
50. Моця О.П. Курганний могильник в с. Липове // II Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988). Тези доповідей. Вип. II. 1988. – Чернігів-Ніжин. – С. 23–24.
51. Громов А.В., Моисеев В.Г. Краниоскопия населения Западной и Южной Сибири: География и хронология // Расы и народы. Том 30. – М.: 2004. – С. 216–249. – С. 219.
52. Санкина С.Л., Козинцев А.Г. Антропологическая характеристика серии скелетов из средневековых погребений Старой Ладogi // Антропология сегодня. – М., Выпуск 1. 1995. – С. 90–107. –С. 93.
53. Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. – К., 1992. – 184 с.
54. Круц С.И., Литвинова Л.В. Антропологічна характеристика населення Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя (за матеріалами могильника Благовіщенка) // Сучасні проблеми археології. – К.: 2002. – С. 115–117.
55. Круц С.И., Литвинова Л.В. Антропологічний склад населення Південного Подніпров'я за матеріалами могильника Благовіщенка // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр. – Вип.5 – К.: 2003 – С. 143–149.
56. Круц С.И., Литвинова Л.В. Антропологічна характеристика населення Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя (за матеріалами могильника Благовіщенка) // Сучасні проблеми археології. – К.: 2002. – С. 115–117.
57. Долженко Ю.В. Краниоскопічні особливості населення Києва X–XIII ст. // Наукові записки з Української історії: збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький: 2010. Вип. 25. – С. 3–17.
58. Козинцев А.Г. Этническая краниоскопия расовая изменчивость швов черепа современного человека. Л., 1988. – С. 57.
59. Литвинова Л.В. Населення Нижнього Подніпров'я XII – початку XV ст. за антропологічними даними: дис. Кандидата історичних наук. 07.00.09: / Литвинова Людмила Володимирівна. – К., 2008. С. 80–83.
60. Моця О.П. Населення Південно-Руських земель IX–XIII ст. (За матеріалами некрополів) – К.: 1993. – С. 124.
61. Рудич Т.О. Населення Лівобережної України давньоруської доби за матеріалами антропології // Археологія, № 4. – К., 2009. – С. 16–25. – с. 21
62. Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян. – М.: Изд-во МГУ, 1973. – С. 122.
63. Толочко П.П. Киев и Чернигов в IX–XIII вв. // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. Тезисы докладов – Ч., 1985. – С. 8–11.

Эта статья является результатом продолжения изучения дискретно-варьирующих признаков на черепах, представляющих значительный научный интерес в исследовании этнической истории украинцев: Дитинец, Некрополь, Предгорье и Окольный город, датирующиеся археологами X-XIII вв. Краниологический материал обработан по другой методической программе, которая относится к этнической краниоскопии и была разработана российским антропологом из Санкт-Петербурга д.и.н. А.Г. Козинцевым. Цель работы – введение в научный оборот новых краниоскопических данных, установление частот неметрических (дискретно-варьирующих, эпигенетических) признаков черепа у черниговцев, выявление возможных этнических вариаций, определение расстояния между отдельными сериями эпохи Киевской Руси с помощью многомерного анализа.

Ключевые слова: краниоскопия, антропология, Чернигов, северяне, поляны

This article is a result of a continued research of discretely varying features of skulls from ground burials of the Ancient Rus city Chernihiv, dated from the 10th to the 13th centuries. Craniological material is processed based on the second methodological program which belongs to ethnic craniology and was developed by doctor habilitatis O.G. Kozintsev, a Russian anthropologist from Saint-Petersburg. The aim of the work is to present to scientific circle the new craniological data, to determine the frequency of non metric (discretely varying, and epigenetic) features of skulls of Chernihiv habitants, to reveal possible ethnic variations, to determine the distance between the separate series of Kyiv Rus epoch using mathematical analysis.

Keywords: cranial nonmetrics, anthropological, Chernigiv, siveriany, polyany

Ірина Кривошея

●

ПРИСЯГИ РОСІЙСЬКИМ ЦАРЯМ XVII-XVIII ст. ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРІЇ НЕУРЯДОВОЇ СТАРШИНИ ГЕТЬМАНЩИНИ

Аналізуються присяги XVII-XVIII ст. як джерело історії неурядової старшини Гетьманщини. Розглядаються два аспекти становлення неурядової старшини – чисельність і термінологія.

Ключові слова: присяга, неурядова старшина, значний військовий товариш, бунчужковий товариш, значковий товариш.

Присяжні списки є дуже важливим джерелом історії Гетьманщини. До наукового вжитку запроваджено опубліковані у 2003 р. присяжні книги 1654 р. Білоцерківського і Ніжинського полків та частина присяги 1732 р. (Чернігівський полк), опублікована у 2010 р. [1]. Присяги інших полків 1654 р. вважаються втраченими, хоча відомо про існування присяги 1654 р. Кальницького полку, а значить, імовірно збереження присяг інших полків. Широкі можливості для істориків відкриває збереженість і доступність цього виду історичних джерел у Російському державному архіві давніх актів (далі РДАДА). В українських виданнях матеріали присяг малоросійських полків з фондів РДАДА на вірність царям Федору Олексійовичу 1676 р. [2], Петру Олексійовичу 1682 р. [3], царевичу Петру Петровичу 1718 р. [4] та Анні Іоанівні (1732), окрім Чернігівського полку [5], раніше не використовувалися.

Унікальним джерелом історії неурядової старшини є присяги 1676 та 1682 рр. [2, 3]. У них записане військово товариство козацьких полків, що присягало в той момент. Звісно, виключати можливість відсутності когось із товаришів, які могли виконувати різні місії, не варто. Але інших настільки повних списків неурядової старшини того періоду ми не маємо. Сам факт виокремлення інституту «військових товаришів» у присязі і їх запису у полках змінює усталені погляди науковців і робить вказані документи особливим джерелом знань про неурядову старшину.

Присяги другої половини XVII ст. істотно відрізняються як від опублікованих присяг 1654 р., так і від присяг XVIII ст. Присягою 1654 р. військово товариство не фіксується, хоча вже існує на той момент. На відміну від присяги 1654 р., де в книгу вписувалися всі козаки з покозаченою шляхтою і міщанством, які присягнули на вірність царю Олексію Михайловичу у 1676 та 1682 рр., у більшості полків за козаків присягали сотники і курінні отамани, а за міщан – війти. Ще одна відмінність від 1654 р., коли духовенство відмовилося складати присягу, полягала в тому, що тепер воно присягало першим, і на це зверталась особлива увага у супровідних документах-наказах стольникам, які направлялись у Гетьманщину. В багатьох полках у 1676 р. присяжну відомість першим підписало духовенство, лише потім полковники і полкова старшина. У присягах XVIII ст. знову бачимо повні списки духовенства, старшини, козаків і міщан. Тобто присяги другої половини XVII ст. не повні, вони не дають персональних списків козаків і міщан.

Царю Федору Олексійовичу козацькі полки Гетьманщини присягали у лютому 1676 р. Сама «крестоприводная» книга 1676 р. міститься у першій частині (477 арк.) справи обсягом 789 арк., що ділиться на дві частини із самостійною нумерацією [2]. Друга частина справи не пов'язана з присягою козацьких полків.

© Кривошея Ірина Іванівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Першу частину «крестоприводної» книги (бл. 100 арк.) складають різноманітні накази, інструкції для тих, хто направлявся для прийняття присяги. В них детально регламентувався кожен крок стольників та їх помічників: як підійти, як і кому вклонитися, скільки разів запитати про здоров'я. Особлива увага зверталася на традиційну конструкцію-вимогу «вірної служби як за батька, царя Олексія Михайловича». Окремо надані просторі інструкції щодо перемовин з Петром Дорошенком та про спілкування царських посланців з кошовим Іваном Сірком [2, с. 68 -70, 77].

Значне місце займають поіменні присяжні списки московських стрільців з різних українських міст. Указані списки також перемежуються інструкціями [2, с.102-159]. І лише ближче до середини книги починаються козацькі присяжні відомості. Текст присяги написаний гарним професійним почерком, а під ним різними почерками йдуть підписи старшини («рукою своєю») або тих, хто за них підписався («вместо его руку свою подписал»). Почерки часто нерозбірливі, інколи підписи накладаються один на одного. Для кожного полку текст присяги повторювався повністю.

Разом з гетьманом Іваном Самойловичем (поруч записаний його син Семен) і генеральною старшиною (обозний Петро Забіла, писар Сава Прокопович, осавул Іван Лисенко, хорунжий Григорій Карпович) у 1676 р. у Батурині присягали: полковник піхотний Гнат Кальницький, ніжинський полковий осавул Хома Гнилозубов, сотник батуринський Ярема Андрійович, отаман городовий батуринський Федір Белик та військові товариші Іван Мазепа, Іван Васильович Ломиковський, Яків Прокопович Павловський, Василь Михайлович Іскрицький, Іван Бистрановський, Павло Апостол та Тиміш Гудим (?) [2, с. 195 -196]. Після них присягнули військові канцеляристи Іван Скоропадський, Іван Дорошевич, Василь Романович, Григорій Кротневич та Василь Чуйкевич. Отже, в Батурині присягнули 7 військових товаришів, вірогідно, належних до столичного Ніжинського полку.

Неурядова старшина у вигляді військового товариства виокремлена у присяжних списках Чернігівського, Миргородського, Гадяцького, Полтавського, Прилуцького й Стародубського полків. У полках Ніжинському, Лубенському та Київському неурядова старшина не вписана взагалі. У Ніжинському полку є реєстр рядового товариства Батуринської і Глухівської сотень, подекуди, окрім сотників і городових отаманів, згадані курінні отамани. У двох інших, Лубенському і Київському, дуже короткі списки: полкова старшина, сотники і городові отамани. Видається, що повнота списку і схема запису залежали від писаря, який фіксував присягу.

Виділяється із загалу Переяславський полк, єдиний з усіх, де присяжні списки повні, включно з рядовими козаками. У списку три блоки: полкова старшина, сотники з курінними отаманами й товариством сотень і окремий список нерозділених на сотні всіх козаків полку. Аналіз реєстру дозволяє припустити, що неурядова старшина полку міститься серед значного товариства сотень. Проте окремого, як в інших полках, списку військового товариства тут немає [2, с. 293 зв - 297 зв].

Особливу увагу варто звернути на запис неурядової старшини у Полтавському та Гадяцькому полках. Терміни та схема присяги вказують, що в цих сусідніх південних полках записи вів один і той же писар. Тільки тут і лише цього року зустрічаємо термін «верстове товариство». Аналіз списку цих «верстових» товаришів однозначно вказує, що це військові товариші Полтавського і Гадяцького полків [2, с.314зв.-315, 323-324]. Назва «верстові» могла з'явитися з курйозного нерозуміння писарем-росіянином козацьких термінів. Менш вірогідною виглядає версія існування у цих полках окремої назви для неурядової старшини.

Завершується присяжна книга 1676 р. записом усього Канівського полку* включно з міщанами; реєстром Чернігівського полку в поході до Канева; присягою

* Старшина полку у 1676 р.: полковник Іван Гурський, Логвин Бутко, обозний полковий, Кузьма Трусчин (?), суддя полковий, Давид Пушкаренко, отаман городовий, Степан Симонов, осавул полковий, Михайло Булавка, писар полковий, Янко Михайленко, хорунжий полковий, Федір Мартинович, писар міський, Роман Семенча, довбиш полковий, Матвій Стародуб, сотник полковий, Михайло Харлан, сотник, Яків Мисера (?), сотник, Прохор Шинкаренко, сотник, Пилип Ринда, сотник, Данило [Р...овський], сотник [2, с.351].

комонного полку Федора Мовчана та кошового Івана Сірка з курінними отаманами запорозькими [2, с.349-362, 468зв.].

Присяга на вірність царю Петру Олексійовичу (липень (?) 1682 р.) записана в книзі обсягом 693 арк. Судячи з назви, «Малоросійська о приводе к присяге в верности овосприятія Всероссийского престола Его Императорскаго Величества Гдря Петра Великого гетмана и старшини і всего Войска Запоросжкого і реентам і стрельцам і всяким ратних людей» – це пізніша копія присяжної книги (не раніше 20-х років XVIII ст.), адже у 1682 р. Петро не був імператором і мав ще співправителя Івана Олексійовича. Особливість документа полягає також у тому, що з 412 аркуша починається повторний запис присяги всіх полків, який мало збігається з початковим. Початок книги (перші 10 аркушів) утрачено, тому ще один запис присяги гетьмана і генеральної старшини стає особливо важливим. Утім, порядок переліку полків у двох частинах різний, інформативність двох записів одного й того ж полку також відрізняється. Причому один полк детальніше представлений у першій частині, а інший – у другій. Гадяцький полк у другій частині книги взагалі відсутній.

У 1682 р. у Батурині з гетьманом і генеральною старшиною¹ присягали військові товариші Михайло Вуяхевич, Іван Васильович Ломиковський, Іван Павловський, Дмитро Чечель, Григорій Пашковський, Андрій Михайловський, Захар Щербина, Іван Цеханський, Іван Дубенський, Іван Добранський, підписався за частину з них Григорій Богдановський [3, с.412-413зв].

Неурядова старшина у присязі 1682 р. представлена у полках Переяславському, Київському², Чернігівському, Стародубському, Полтавському і Прилуцькому. У Ніжинському присягнули Марко Іванович Борсук, Тиміш Іванович Борсук, Іван Жданенко [3, с.439 зв, 532 зв]. У Гадяцькому полку фіксуються лише військові товариші Іван Рутковський та Мисько Ващенко, які підписувалися за неписьменних [3, с.545, 554]. У полках Лубенському і Миргородському неурядова старшина не записана. Порівняно з попередньою присягою загальна кількість неурядової старшини Гетьманщини зменшилася (164 → 144). Чомусь не вписано військових товаришів Гадяцького і Миргородського полків, у яких неурядова старшина присягала у 1676 р. Малозрозуміла ситуація зі столичним Ніжинським полком. Знову-таки можна припустити, що військові товариші, які присягали з гетьманом у Батурині, це військове товариство Ніжинського полку. Найскладніше з Лубенським полком, в якому в обох присягах другої половини XVII ст. не фіксується військове товариство, хоча немає сумніву в його існуванні в цей період.

Козаків і міщан у присязі 1682 р. вписано епізодично. В одних сотнях є рядове товариство і міщани, в інших немає. Доволі повні списки козаків, які присягнули у Прилуцькому, Лубенському, Миргородському (в 2-ій частині), Гадяцькому, частково у Чернігівському полках, і традиційно повні козацькі списки Батуринської і Глухівської сотень Ніжинського полку.

Отже, у другій половині XVII ст. поступово викристалізовується неурядова старшина у вигляді військового товариства. Цей процес, як засвідчують терміни, вжиті у присягах XVII ст., активно відбувався на теренах усіх полків, а за чисельністю товариства 1676 р. виділяються Прилуцький (45), Гадяцький (51) і Полтавський (25) полки. У 1682 р. вирізняються Прилуцький (38), Стародубський (28), Чернігівський (25) та Переяславський (25) (див. таблицю).

Варто детальніше розглянути два аспекти становлення неурядової старшини – чисельність і спосіб називання у полках.

¹ Знову першим присягав гетьманіч Григорій Іванович, за ним генеральний обозний Петро Забіла, генеральний суддя Іван Домонтович, генеральний писар Сава Прокопович, генеральний хорунжий Стефан Забіла, генеральний бунчужний Костянтин Іванович, осавул перший генеральний Іван Мазепа, осавул другий генеральний Михайло Миклашевський та писар судів генеральних Андрій Васильович. За ними присягали сотник батуринський Ярема Андрійович і сотенна старшина, піхотний полковник Петро Кожуховський і далі військові товариші.

Військові товариші Київського полку 1682 р.: Андрій Тимофійович Волошин, Константій Федорович, Андрій Сремеевич, Іван Петрович Бутрим, Антон Лаврененко, Михайло Степанович, Андрій Левицький [3, арк.191 зв., 420]

Чисельність неурядової старшини у полках за присягами 1676 і 1682 рр. не відповідає реальній кількості цієї категорії старшини у той період. У тих полках, де значне товариство не фіксується, воно все ж існувало, а значить, військових товаришів було більше, ніж бачимо у присягах. Про це свідчить і стандартний початок присяжного листа в усіх полках: «Запис полку [...] полковник [...] и вся того полку [...] старшина и посполство и войсковие товарищи ...» [2, с.335, 344]

Чому не присягали або чому не вписані окремо – то інше питання. В одних полках, як то в Київському і Лубенському в 1676 р., за всіх присягнула урядова старшина, і писар використав коротку форму запису. У Переяславі, де присягнув весь полк, значних від рядових відділили, але не розділили товаришів полку і товаришів сотень. Для полчан у 1676 р. статус кожного козака був очевидний, тому окремий запис військового товариства відсутній. Всього присягнуло у 1676 р. 248 осіб об'єданого товариства Переяславського полку [2, с.294-296]. З них у двох полкових сотнях 135 та в інших – 113 товаришів (виключаючи сотників, городових і курінних отаманів та хорунжих). Скільки з 248 значних козаків були значними товаришами полку, можемо лише гадати. Причому в усіх сотнях серед товаришів бачимо кількох колишніх сотників, що є ознакою належності до військового товариства. На жаль, маючи лише Переяславський полк, повністю внесений у присяжну книгу 1676 р., і в кількох полках записаних товаришів сотень, можемо робити лише попередні висновки.

Аналіз списків військових товаришів за вказаний рік наштовхує на думку, що в окремі списки винесена верхівка неурядової старшини, так зване «значне військо товариство». Адже, як військові товариші, які присягали з гетьманом, так і значна частина в інших полках раніше посідали не лише уряди сотників і полковників, а й генеральні. Утім, це також може свідчити, що в цей час обидва терміни «значне військо товариство» і «військове товариство» були синонімами. Очевидно також, що у 1676 р. від рядових козаків формально відділені значні товариші сотень, а останні вже відділені від військових товаришів.

Варто окремо наголосити на записі неурядової старшини XVII ст. у полках. Усі військові товариші 1676 і 1682 рр., часто відомі нам з інших документів як значні військові товариші, в присягах фіксуються у конкретних полках. У документах іншого типу не завжди зустрічається інформація, з якого конкретно полку той чи інший значний військовий товариш. Проте немає сумніву в їх полковій територіальній належності. В той час не бачили потреби наголошувати на загальновідомих речах. З іншого боку, прив'язка до полку зовсім не свідчить про їх підпорядкування полковнику.

У період, коли переважає традиція, а форми ще не усталилися, в кожному полку товариство фіксувалось і називалося з певними відмінами. У присязі 1676 р. вжито терміни «військове товариство», «товариство військо значне», «товариші полку», «значні люди полкові». Через шість років у присязі вживаються терміни: «старинное товариство полковое» або «товариство значнейшее старинное полку», «товариство значнейшее» [3, с.422, 497]. Щодо конкретної особи у 1676 р. застосовано терміни «товариш полку», «товариш полковий» і «товариш військовий». У 1682 р. назви різноманітніші. Переважає термін «військовий товариш», вживаються також «товариш полку», «значний товариш полку», «товариш значний військовий», «товариш стародубський (або полтавський)», «товариш ровний військовий», «товариш значний сотні» [3, с.243зв., 259, 420]. Крім останнього терміну, всі інші позначали одну й ту ж категорію – військового товариша певного полку.

У 1682 р. в Стародубському полку присягали 17 товаришів, які в першій частині справи записані як «значний товариш полку», а у другій, повторній частині, як «товариш значний військовий» [3, с.242зв, 463]. Це також засвідчує відсутність на той момент різниці між цими термінами. Нижче в присяжному списку записано 10 товаришів стародубських. Вони відрізняються за статусом від значних товаришів полку, ймовірно, це товариші сотні. Цей реєстр завершує Петро Романовський,

значний товариш «и иншее старшее именное товариство притомное [...] на тот час будучое». [3, с.243]. Часте на той час згадування у джерелах форми «старше і менше товариство» може трактуватися двоюко. Перше більш загальне: старше – урядова старшина і військове товариство, а менше – рядове козацтво витікає з традиційного називання козацького загалу «військовим товариством». Наприклад, один із традиційних зворотів присяги 1682 р. «...отаман городовий и все той сотне отаманя куренные и значное все той сотне и меншее товариства которие обещали и крест целовали» меншим називає рядових козаків [3, с.258]. Інше трактування «старшого і меншого товариства» пов'язане виключно з неурядовою старшиною, в середовищі якої поступово розрізняються товариш сотні і військовий товариш, а потім протягом кількох десятиліть триває структуризація вказаного інституту.

Така кількість назв неурядової старшини засвідчує неусталеність термінів у козацькій традиції на початку 80-х років XVII ст. Поступово відбувається становлення не лише інституції, а й її назви. Вже в кінці 80-х років спостерігаємо ускладнення структури неурядової старшини. З одного боку, воно проявилось у чіткішому поділі військового товариства на «значних старших» і «військових молодших» (приклад цього – супровід гетьмана Мазепи до Москви у 1689 р., в якому було 9 значних військових товаришів «старших» та 16 військових товаришів «молодших») [6, с. 33]. З іншого – з'являються згадки про взяття під гетьманський знак окремих осіб.

Час появи взятих під бунчук товаришів вимагає додаткового дослідження. Проблема залишається дискусійною, адже ще Л.Окіншевич, на якого некритично посилаються у цьому питанні сучасні дослідники, сам дуже правильно поставив під сумнів автентичність кількох універсалів І. Мазепи про взяття під бунчук [7, с.27, 191]. При уважному прочитанні монографії Л.Окіншевича впадає у вічі ряд його власних застерег. Найголовніша стосується того, що всі відомі ранні універсали про прийняття під протекцію чи бунчук є копіями. Тому ставитися до них треба обережно й уважно аналізувати мовні звороти документа. Аналізуючи універсал 1685 р. І. Самойловича, один із перших про гетьманську оборону і взяття під рейментарський знак, батьку і сину Левенцям, Л.Окіншевич звертає увагу на те, що новини ні у взятті під оборону, ні у походах під бунчуком немає, бо «так робилося здавна» [7, с.24-25]. Автор робить висновок, що здавна «...є ціла категорія, ціла група значного товариства, що має спеціальну гетьманську «оборону», що ходить в походи під бунчуком», а потім всупереч наступним власним твердженням поширює на неї назву бунчукові [7, с.25]. Взяття під оборону не означало, що особа ставала бунчуковим товаришем у пізнішому значенні цього терміну. Адже ця частина неурядової старшини, як правильно зауважив і Л.Окіншевич, з'являється з частини значного військового товариства трохи пізніше. Перші документи, де фіксується назва «бунчуковий товариш», у Окіншевича датовані 1698-1699 рр. А у попередніх мова йде про значних військових, на яких автор гіпотетично вказує як на ймовірних бунчукових товаришів [7, с.25-27].

Деякі дослідники безпідставно називають період гетьманування І. Самойловича початком формування бунчукового товариства [17, с.57]. Кількість бунчукових товаришів навіть за гетьманування І. Мазепи була незначною, і вказана категорія поступалася за впливом значним військовим товаришам. Проте поява поділу на старших і менших, а також категорії бунчукових якраз і засвідчує активні процеси структуризації неурядової старшини.

Це стосується і виокремлення значкового товариства. Ситуація в історіографії проблеми ідентична вже розглянутій стосовно бунчукового товариства, коли на основі окремих нечисленних прикладів зроблено узагальнюючі висновки, що неурядова старшина вже «...наприкінці 80-х рр. XVII ст. – на початку XVIII ст., була визнана та юридично оформлена державою у вигляді трьох основних привілейованих соціальних груп – «бунчукового товариства», «значкового товариства» та «військового товариства» [17, с.58, 62]. При цьому між термінами «значний» і «значковий» дослідники непрофесійно ставлять знак рівності.

Матеріали присяг 1676 і 1682 рр. разом з іншими джерелами підводять до висновку, що товариш полку і військовий товариш на той час – синоніми і

найчастіше вживані терміни на позначення всієї неурядової старшини XVII ст. Термінами «значний військовий» і «військовий товариш» називається одна і та ж особа в довільній хронологічній послідовності. Час виділення значкового товариства з частини товаришів полку та значних товаришів сотень відсувається до початку XVIII ст. Тобто порівняння, яке часто роблять дослідники слідом за Л. Окіншевичем між термінами «товариш полку» і «значковий товариш», навіть для 90-х років XVII ст., не кажучи вже про 70-і, виглядає необґрунтованим [7, с.28-31]. Зміст одного й того ж поняття, наприклад, «значне товариство полкове», дуже відрізняється залежно від періоду. У 70-90-х роках XVII ст. – це верхівка неурядової старшини, в 10-20-х роках XVIII ст. – значкове товариство конкретного полку, тобто найнижча ланка неурядової старшини.

Утім, уже присяга 1718 р. царевичу Петру Петровичу показує реальний наслідок тривалої структуризації неурядової старшини. Її основними категоріями стають бунчукові й значкові товариші. Присягу козацькі полки, за наказом Петра Олексійовича, склали у лютому 1718 р. вже після арешту старшого сина Петра Олексія. У Російському державному архіві давніх актів з присяг 1718 р. сформовано окремий фонд (№140), що вміщує 60 справ. Це присяги дипломатів, військових у різних країнах, а також присяги гетьмана і старшини в Москві, десяти козацьких полків, окремо охочекомонних полків, а також козаків і старшини в походах [4].

На початку кожної книги вкладали окремі листки з надрукованими присягами, під якими підписувалися від однієї до кількох десятків осіб. У чистовому списку спершу розміщені імена священників, потім полкової старшини, значкового і бунчукового товариства. Основну частину книг становлять поіменні списки козацького товариства і посполитих, записаних у містах і селах куренями. Якість записів залежала від писаря, тому вони різняться в полках і сотнях.

Усі освічені старшини підписувалися під присягою власноруч. Тому списки бунчукових і значкових товаришів написані різним чорнилом і почерком. На сторінці часто перемешані чорне і коричневе чорнило, що вказує на тривалість складання присяги. У Ніжинському (1), Переяславському (1) і Стародубському (6) полках кілька товаришів підписалися польською мовою, причому імена одного значкового з Переяслава та одного із Стародуба не читаються. У Глухові польською підписався значний військовий товариш Ян Четвертинський, у Стародубі – значковий товариш Міхал Пілатович і чотири бунчукові товариші – Адам Мосімовський, Домінік Міхрінський, Юзеф Юрійович Новицький (староста Шептаківський) і Єжи Олексійович Новицький [8,с.141; 9,с.28; 10,с.95,98]. Більшість бунчукових чи знатних військових товаришів були письменими. А от у значковому товаристві значна частина писати не вміла. У присязі 1718 р. писарі розділяли реєстр значкових на письменних і неписьменних. Уперше маємо документ, у якому така увага звертається на рівень освіти неурядової старшини. Це дає можливість підрахувати відсоток освіченого значкового товариства у частині полків Гетьманщини станом на 1718 р. Маємо відповідні дані по полках Гадяцькому (письменних 23, неписьменних 17), Стародубському (60/28) і Чернігівському (17/19) [11,с.33-34; 10,с.94-95; 12,с.70-71]. Усього у вказаних полках було 164 значкових товариші, з них 100 письменних, що становить 61%. Звісно, вибірка по трьох полках не може поширюватися на всю Гетьманщину. У двох полках бачимо приблизно рівний поділ товаришів у питанні освіти. Стародубський полк, в якому виявились освіченими 68% значкового товариства, становить виняток, що пояснюється проживанням тут великої кількості традиційно освіченої шляхти. Особливістю списку за 1718 р. є також вказівка в частині полків на місце проживання товаришів.

Списки неурядової старшини з окремих листків і загальні чистові в основному збігаються. Інколи в одній із частин міститься додаткова інформація, наприклад, ім'я батька, яке не згадується в іншій. Відрізняються ці початкові і кінцеві списки лише у Ніжинському полку, де у загальному списку товариші записані як військові, а на окремих присяжних листках вони себе власноруч записали як значкові [13, с.16, 34]. Були випадки й іншого плану. Товариш в списку військовий, а на

окремому присяжному листку себе назвав бунчуковим [8, с.47]. У більшості полків неурядова старшина вписана компактно після полкової. Виняток становлять полки Ніжинський (неурядова старшина присягала в Ніжині, Глухові, Воронежі) та Стародубський (присягали у Стародубі і Новгородку).

Отже, у 1718 р. прослідковується цілком усталений поділ на бунчукових і значкових товаришів. Виняток складали Ніжинський, Переяславський, Миргородський і Полтавський полки. У Переяславському і Миргородському полках бунчукові товариші відсутні. Натомість бачимо старі звання значних військових і військових товаришів, які присягали з полковником і полковою старшиною [9, с.33; 14, с.23]. У Полтавському полку домінував новий поділ на бунчукових і значкових, але є й один військовий товариш, записаний зі значковими [15, с.16]. Осібно виділяється столичний полк.

Особлива ситуація у Ніжинському полку пояснюється його великою територією і наявністю двох центрів: столиці і полкового міста. Причому так було здавна, бо й Батурин знаходився на території цього ж полку. Те, що існували два полюси влади, засвідчує й сама присяга 1718 р. Присяги всіх полків були вписані в одну книгу. Присяга Ніжинського полку – в дві [8, 13]. Одна складена у Ніжині, інша – у Глухові. Ніжинська частина включила полкову старшину, меншу частину неурядової старшини і населення сотень навколо полкового міста. У полковому місті писар у чистовику розділив значкове товариство на три категорії: військові товариші, значкові товариші і товариші, хоча самі себе вони всі записали як значкових. Мабуть, на місцевому рівні між ними існувала відчутна різниця.

Глухівська частина містить присяги генеральних старшин, частини полкової старшини, більшості неурядової старшини, яка проживала в Глухові чи неподалік, і товариство засеймських сотень (Глухівської, Кролевецької, Воронежської, Коропівської, Новомлинської, Конотопської, Батуринської).

У столиці присягала старовинна частина неурядової старшини. Вони вписувались як «товариші Війська Запорозького», «знатні військові товариші» чи «знатні товариші бунчукові». Були серед них і товариші, які чітко визначали себе бунчуковими. Впадає у вічі, що в 1718 р. знатний військовий чи старовинний військовий у цій частині присяги все ще стоїть вище за бунчукового. Тобто традиція виявляє себе, незважаючи на вже домінуючий поділ, лише на дві частини неурядової старшини. Лише у присязі Глухова і засеймських сотень неможливо визначити, до якого розряду (бунчукових, значкових чи до старих військових) віднести товаришів, записаних як військових. Складність полягає в тому, що проблему створили писарі. У самому Ніжині військових товаришів вдалося ідентифікувати як значкових завдяки окремим присяжним відомостям, в яких вони власноруч підписалися як значкові. У Глухові не маємо окремих відомостей щодо всіх військових товаришів. Частина з них себе записала як бунчукові, і такими вони внесені в таблицю. Про більшість точних даних немає. Вірогідно, більшість з них все-таки значкові товариші Ніжинського полку. Але для точності в таблиці їх зафіксовано як військових. Отже, перехідний період до нового поділу неурядової старшини майже завершився, і це остання присяга, в якій бачимо старі звання. У 1732 р. вже залишаться лише дві категорії неурядової старшини.

Таблиця №1. Кількість неурядової старшини у полках за присягами XVII-XVIII ст.

Полки/роки	1676	1682	1718	1732
З гетьманом	7 (Батурин)	10 (Батурин)	7 з.в.т., 2 в.т., 4 б.т., Москва	27 б.т. (Глухів)
Стародубський	9	18	32 б.т., 88 з.т.	51 б.т. 178 з.т.
Чернігівський	15	25	18 б.т., 36 з.т.	32 б.т., 60 з.т.
Ніжинський	-	3	7 з.в.т., 14 б.т., 38 в.т., 19 з.т.	38 б.т., 53 з.т.
Київський	-	7	2 б.т., 7 з.т.	18 б.т., 56 з.т.
Переяславський		25	13 в.т., 5 в.т., 31 з.т.	8 б.т., 64 з.т.
Прилуцький	45	38	7 в.т. 28 з.т.	16 б.т. 85 з.т.
Гадяцький	51	2	10 б.т., 40 з.т.	10 б.т., 80 з.т.

Лубенський	-	-	8 б.т., 39 з.т.	20 б.т., 101 з.т.
Миргородський	12	-	3 в.т., 9 з.т.	1 б.т., 26 з.т.
Полтавський	25	6	2 б.т., 1 в.т., 31 з.т.	5 б.т., 52 з.т.
всього	164	134/144	з.в.т.-15, в.т.-56 б.т.-90, з.т.-328	226 б.т., 755 з.т.

Частина старшини присягала у лютому 1718 р. разом з гетьманом у Москві* [16, с.1-2 зв.]. Серед них були 7 значних військових, 2 військові, 4 бунчукові і 4 значкові товариші. У зведеній таблиці значкові внесені у полки, а інші категорії вписано окремо.

Загалом між 1718 та 1732 рр. спостерігаємо тенденцію до різкого збільшення як значкового (328→755), так і бунчукового товариства (90→226). Вона пояснюється історичними та соціальними процесами, що відбувалися в Гетьманщині у вказаний період. Якщо у 1718 р. для родини вистачало визнання статусу і впливу в полку поза званнями або запису як значкового чи бунчукового товариша одного з членів родини, то після реформ, що у 1723 р. розпочав Петро I руками I Малоросійської колегії, внесення у реєстри узаконювало традиційний статус. Намагаючись його зберегти, представники старовинних шляхетських і козацьких родин поспішили записатися в компути. Ще одним фактором, що вплинув на збільшення чисельності неурядової старшини, стало відновлення гетьманства у 1727 р. У 1732 р. разом з гетьманом і генеральною старшиною у Глухові присягали 27 бунчукових товаришів (див. додаток 2).

Результатом описаних вище процесів стала величезна кількість значкових товаришів у кількох полках. Зокрема у Стародубському – 178 з. т. (проти 88 у 1718), у Лубенському – 101 (39), у Прилуцькому – 85 (28), у Гадяцькому – 80 (40), у Київському – 56 (7 у 1718 р.)**.

Присяга 1732 р. міститься в одній великій книзі на 880 аркушах і включає всі полки. Документ гарно збережено, а професійність писаря, який вів записи, значно полегшує працю істориків. Книга містить додаткові відомості у вигляді зведених таблиць по всіх полках. Присяга сформована за стандартом ревізій, які щорічно проводились у Гетьманщині. У зведених таблицях число неурядової старшини суттєво різняться: бунчукові – від 196 до 202, значкові – від 717 до 737. Власний підрахунок дав такі цифри: 226 бунчукових та 755 значкових товаришів. Причому зіставлення з уже відомими списками засвідчує, що частина неурядової старшини не присягнула разом з усіма. Тобто загальна чисельність мала бути ще вищою.

*Семен Савич, писар генеральний, Павло Полуботок, полковник чернігівський, Михайло Милорадович, полковник гадяцький, Андрій Маркович, полковник лубенський, Роман Борохович, товариш бунчуковий, Семен Лизогуб, товариш бунчуковий, Дмитро Володковський, старший канцелярист військовий, Яків Маркович, товариш військовий, Андрій Кондзеровський, знатний товариш військовий, Іван Федорович, сотник королівський, Стефан Савицький, писар полковий лубенський, Захар Прокопович, двору гетьманського слуга, Йосип Гаврилович, канцелярист військовий, Іван Несторович, канцелярист військовий, Іван Бутенко, писар полковий чернігівський, Александр Сакович, конюший гетьманський, Петро Чернецький, товариш полку Лубенського, Василь Покотило, [...] гетьманських, Остап Тарасович, канцелярист військовий, Андрій Литвишко, товариш значковий полку Лубенського, Лук'ян Якович, товариш полку Гадяцького, Герасим Григорович Підвисоцький, товариш сотні короповської (за Антипа сотника), Василь Танський, полковник, Григорій Іваненко, полковник, Яків Лизогуб, бунчучний генеральний, Андріаш Димитрович, полковник охочекомонний, Данило Кутневський, знатний товариш війська Запорозького, Григорій Жоравко, знатний товариш війська Запорозького, Федір Савич, знатний товариш війська Запорозького, Іван Маркович, сотник полковий прилуцький, Михайло Скоропадський, знатний товариш війська Запорозького, Іван Лизогуб, бунчужного генерального син, Петро Войцехович, сотник полку Чернігівського седневський, Федір Мавольський, канцелярист Війська Запорозького, Андрій Маркович, товариш військовий війська Запорозького, Григорій Томашовський, канцелярист військовий, Андрей Трошинський, канцелярист військовий, Парфен Пекалицький, знатний товариш військовий, Данило Забіла, товариш бунчуковий, Стефан Политович, дворянин двору рейментарського, Яків Сехорський, поковий двору рейментарського, Федір Чуйкевич, канцелярист суду військового генерального, Василь Казанович, слуга двору рейментарського, Іван Гулевич, слуга пана полковника чернігівського, Василь Григорович, слуга гетьманський, Федір Пучковський, товариш полку Ніжинського, Михайло [...] слуга гетьманський, Леонтій Лашинський, знатний товариш військовий Прилуцького полку, Федір Данилович, слуга полковника чернігівського, Дем'ян Бутович, товариш бунчуковий..

** Дані по інших полках дивись у таблиці.

Отже, за чотирнадцять років з 1718 р. чисельність товариства зросла більш ніж удвічі. Не дивно, що не забарилася й реакція імперської влади. І у 1734 р. з'явився знаменитий указ імператриці Анни Іоанівни про обмеження числа значкових у полках до 30-50 товаришів. Зменшити кількість товариства до норми закону вдалося не в усіх полках. На цей процес впливали різноманітні чинники [18].

Після смерті гетьмана Д. Апостола остаточно юридично визначається становище неурядової старшини. Бунчукові й значкові товариші отримують обов'язкові універсали та патенти на звання і записуються у відповідні компути. Колишні значні військові й військові товариші, які раніше записувалися і служили поруч з бунчуковими, в середині 30-х отримують звання бунчукового або значкового товариша. Еволюція неурядової старшини завершується в 40-х роках, коли з'являється середня ланка неурядової старшини XVIII ст. – військове товариство [19]. Наступна присяга 1741-1742 рр. імператриці Єлизаветі Петрівні фіксує всі три категорії неурядової старшини Гетьманщини.

Додаток 1.

[1676]

[2, арк.196-197]

Товариство сотне Батуриной

Семен Половец, Роман Артемович, Микола Бакуринский, Гордей Великогодский, Іван Кучинский, Охрем Крищенко, Микола Охремович, Прокоп Соловей. Юрко Радченко, Андрей Васи́лієвич, Артем Трохимович Кондрат Захариевич, Юско Самойлович, Хилко Власович, Іван Сухина, Ярема Роговник, Данило Харавченко, Іван Шадура, Василь Андреевич, Олексій Бобренко, Іван Чуприна, Семен Шпоренко, Василь Юрський, Роман Проценко, Данило Ярмоленко, Кондрат Хеведченко, Іван Марченко, Марко Хидкевич, Ігнат Парпура, Стефан Юрченко, Матвей Ющенко, Антон Опанасенко, Павел Белоноженко, Конон Недузенко, Денис Гажела, Роман Якувенко, Клим Петренко, Андрей Середенко, Денис Даниленко, Василь Лаврененко, Іван Семеренченко, Сенец Ситниченко, Іван Левченко, Логвин Коваленко, Іван Велитченко, Конон Коломійченко, Левко Подсудченко, Самойло Хвиренко, Миско Кривошиєнко, Стефан Пархоменко, Тимош Скаченко, Яков Водопянко, Демян Левоненко, Яков Грищенко, Гараско Нестеренко, Дмитро Нестеренко, Петро Козарченко, Улас Грищенко, Мартин Злидений, Стефан Кашпоренко, Опанас Демиденко, Ничипор Бутенко, Дмитро Охременко, Юско Ковердяченко, Іван Олезаревич, Яско Хрипченко, Іліаш Супруненко, Василь Костенко, Васко Гартований, Матвій Васкович, Терешко Гапоненко, Олехвир Каложненко, Іван Калеченко, Карп Тобаленко, Ігнат Бабак, Михайло Москаленко, Іван Лукаєнко, Левко Бумаженко, Устим Яценко, Прокоп Харитоненко, Тимко Ковал, Іван Рачипин, Левко Середенко, Омелко Лофченко, Семен Фескуненко, Ілля Горкавенко, Олексій Ігнатенко, Нестор Клименко, Хведько Павлович, Іван Пашенько

Додаток 2.

[1732]

[5, арк.57зв.]

Список бунчукових товаришів, які присягали в Глухові

Семен Лизогуб	Михайло Скоропадський
Федір Чуйкевич	Дем'ян Туранський
Андрій Лизогуб	Петро Валкевич
Стефан Миклашевський	Яків Маркович
Федір Савич	Яків Карпека
Матвій Жураковський	Андрій Кондзеровський
Григорій Гамалія	Василь Уманець

Петро Іскрицький
Філіп Борзаковський
Петро Горленко
Петраши
Федір Грушинський
Лука Маркович
Яків Оболонський

Іван Філіповський
Афанасій Дорофійович
Іван Костенецький
Михайло Банен
Павло Ломиковський
Іван Маркович

1. Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки. // Упорядники о. Ю. Мицик, М. Кравець. – К., 2003. – 349 с.; Именная роспись Черниговского полка 1732 г. – Харьков, 2010. – 144 с.

2. РДАДА. – Ф.229. – Оп.2. – Спр.42. – 789 арк.

3. РДАДА. – Ф.229. – Оп.2. – Спр.54. – 693 арк.

4. РДАДА. – Ф.140. – Оп.1. – Спр.23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 48.

5. РДАДА. – Ф.248. – Спр.8250 – 881 арк.

6. Костомаров Н. О. Мазепа и мазепинцы / Н. Костомаров. – СПб., 1905. – 216 с.

7. Окіншевич Л. Значне військово товариство в Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Том CLVII. – Мюнхен, 1948. – 223 с.

8. РДАДА. – Ф.140. – Оп.1. – Спр.24. – 262 арк.

9. РДАДА. – Ф.140. – Оп.1. – Спр.28. – 249 арк.

10. РДАДА. – Ф.140. – Оп.1. – Спр.34. – 279 арк.

11. РДАДА. – Ф.140. – Оп.1. – Спр.32. – 174 арк.

12. РДАДА. – Ф.140. – Оп.1. – Спр.48. – 258 арк.

13. РДАДА. – Ф.140. – Оп.1. – Спр.27. – 166 арк.

14. РДАДА. – Ф.140. – Оп.1. – Спр.33. – 236 арк.

15. РДАДА. – Ф.140. – Оп.1. – Спр.29. – 309 арк.

16. РДАДА. – Ф.140. – Оп.1. – Спр.23. – 55 арк.

17. Горяга О. В. Соціально-правовий статус козацької старшини Гетьманщини у другій половині XVII – XVIII ст. // Дисертація на зд. наук. ст. к. ю. н. – Одеса, 2009.

18. Кривошея І. І. Значкове товариство Ніжинського полку на початку 40-х рр. XVIII ст.: два нових списки товариства // НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Наукові записки. Збірник праць молодих учених та аспірантів. Книга 1. Том 19. – К., 2009. – С.271-283.

19. Кривошея І. І. Військово товариство Гетьманщини у XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2010 – №2-3. – С.124-136.

Анализируются присяги XVII-XVIII вв. как источник истории неурядовой старшины Гетманщины. Рассматриваются два аспекта становления неурядовой старшины – численность и терминология.

Ключевые слова: присяга, неурядовая старшина, значный войсковой товарищ, бунчуковий товарищ, значковой товарищ.

The Oaths of Allegiance of XVII-XVIII as a historic source of Hetmanate neuradova starshyna are being analysed. Two neuradova starshyna formation aspects, a number of members and terminology are being examined.

Key words: Oath of Allegiance, neuradova starshyna, bunchukovy comrade, znachkovy comrade.

Ольга Циганок

ОСОБЛИВОСТІ ТА ШЛЯХИ РЕЦЕПЦІЇ ЛЕОНІНСЬКИХ ВІРШІВ-ЕПІТАФІЙ В УКРАЇНСЬКИХ ПОЕТИКАХ ТА РИТОРИКАХ XVII - XVIII ст.

У статті розглядається рецепція епітафій - леонінських віршів в українських барокових трактатах словесності. Встановлюються можливі шляхи рецепції: західноєвропейські поетики та риторики, антології, інколи хронологічно більш ранні українські трактати, перебування українських учених у Римі тощо. Середньовічні тексти – одне із джерел давньої української епітафії.

Ключові слова: поетики, леонінський вірш, середні віки, епітафії, похоронна поезія.

Аналіз анонімних епітафій, на котрі натрапляємо в давніх українських трактатах словесності як на взірці жанру, показує, що частина їх має середньовічне походження. Серед них виділяються тексти, писані у формі “*carmen leoninum*” [леонінського вірша] – гекзаметром чи пентаметром, у яких останнє слово в рядку римується із словом перед цезурою або зі словом, близьким до середини рядка. Вони отримали свою назву від латиномовного поета Леона. Митрофан Довгалевський у поетиці “Сад поетичний” ототожнює леонінський вірш з римованим: “Римований, або леонінський, вірш – це такий, у середині та в кінці якого вживаються подібні [щодо звучання] слова” [1, 262]. Сучасна дослідниця О.П.Ткаченко говорить про леонінські та римовані вірші як про два різновиди курйозної української поезії доби бароко, а саме граматичних віршів [4].

У поетиці Митрофана Довгалевського цитується епітафія рибалці (“*Item Piscatori*”) [11, 91 (зв.); 1, 234]. У близькій формі (різночитання: 1 “*quoniam punc*” [тому що тепер]) ця епітафія зустрічається у трактаті “*Ars nova argutiarum*” німецького єзуїта Якоба Масена (1606 – 1681) [7, 169]. Як вказують дослідники, існує багато варіантів цієї епітафії. Один із них зустрічається на сторінках старого рукопису „Чистилища” – другої частини „Божественної Комедії” Данте. Обігрується подібність між “*gaudent angeli*” [радіють ангели] та “*gaudent anguillae*” [радіють вугри]. Вважають, що пародія, де вводиться “*presbyter Andreas*” [пресвітер Андрій] – це жарт над теологом і церковним діячем VI ст. єпископом Андрієм з Цезареї – „ловцем людей”. У XIII ст. написана, ймовірно, епітафія, папі Мартину IV:

Gaudent anguillae quod mortuus hic jacet ille
Qui quasi morte reas excoriebat eas [15, 159].
[Дуже радіють вугри, що вже мертвий і тут спочиває
Той, хто з них шкіру здирав мовби на смерть наставляв].

Багато варіацій має також епітафія Фоссі, яка цитується у восьми українських поетиках та у одній риторичі [5, 45 - 46]. Це пародія на відому епітафію англійському пресвітеру VIII ст. Беді: “*Haec sunt in fossa Bede venerabilis ossa*” [У цій ось фосі Беди шановного кості] [18, 25]. Відома також пародія IX ст.: “*Haec sunt in fossa Arnulfi praesulis ossa*” [У цій ось фосі Арнульфа єпископа кості] [9, 164]. Епітафія саме Фоссі зустрічається у західноєвропейських трактатах з поетики і риторики [5, 46], а також у антології епітафій Лаббе [20, 404]. Складається враження, що популярний у середньовіччі текст зазнав переробки “на користь поета Фосси” не на українських

© Циганок Ольга Михайлівна – кандидат філологічних наук, перекладач з латинської, польської та німецької мов (м.Київ).

землях і прийшов у давні українські поетики і риторики із західноєвропейських джерел.

Ймовірно, в середні віки написана епітафія Дюрану:

Nic jacet durus Durandus, sub marmore duro,
Aut sit salvandus, aut sit damnandus, nec scio, neque ego curo.
[Тут опочив твердий Дюран під плитою твердою,
Чи йому спасіння, чи то покарання, не знаю і про це не дбаю].

Цей текст наводить у своєму трактаті „De arte poetica” (1705) Феофан Прокопович: “Sunt etiam aliquot ridicula... Epitaphium Durandi celebri Scotistarum scriptoris” [Бувають також жартівливі... Епітафія славному шотландському письменнику Дюрану] [3, 331]. Очевидно, услід за Прокоповичем до цієї епітафії звернувся Лаврентій Горка у своїй поетиці 1707 р.: “Item Durando celebri Scotistarum doctori” [Також Дюрану, славному шотландському вчителю теології] [12, 176]. Це жартівлива епіграма XIV ст., яку пропонували помістити на могилі Дюрана із Сен-Пусена – французького теолога-схоласта, вчителя, домініканця, філософа [14, 81]. Вона була поширена на землях Речі Посполитої принаймні у XVII ст., адже один із її варіантів зустрічається у антології Трембецького (Т.1, N. 132; різниця: 1 “sub saxo duro” [під каменем кріпким]; 4 “An sit salvandus, nescio nec ego curo” [Чи спасіння йому, я не знаю і я не дбаю]) [21, 47]. Привертає увагу комбінована форма цієї епітафії: перший рядок – гекзаметр із класичним для початку епітафії формулюванням: “Nic jacet” [Тут спочиває], другий рядок – леонінський вірш. Переклад не відображає повною мірою мовного багатства першотвору: асиміляції, повтору та порівняння “durus Durandus sub marmore duro” (у латинській формі прізвища Дюрана той самий початок, що й у прикметнику «твердий», який повторюється двічі). У західноєвропейських джерелах фіксується ще один варіант, де перший рядок має вигляд “Nic est Durandus positus sub marmore duro...” [Тут Дюрана поклали під плитою твердою], а другий рядок такий самий, як в антології Трембецького [21, 121].

Феофан Прокопович наводить у своїй поетиці писану леонінським віршем епітафію “Quisquis ad altare...” [Хто у храм молитись...] як “антивзірець”: “Cum animi gratia, tum ad notandam anterioris saeculi ruditatem, nec non etiam ad perfectiorem, doctrinae epitaphicae intelligentiam, quae non minus sectando virtutes, quam etiam vitia evitando solet crescere, advertite hic aliquot epitaphia, magnorum alias virorum inepte scripta, quae Romae licuit annotare...Aliud in basilica Lateranensi cujusdam episcopi” [Як для вітхи, так і для того, щоб відзначити невігластво минулого століття, а також для кращого розуміння, як складати епітафії (а ці навички покращуються не тільки шляхом наслідування кращих рис, а й уникання вад), зверни тут увагу на декілька недоладно написаних епітафій, зрештою, великим мужам. Ці епітафії можна бачити в Римі... Інша в Латеранській базиліці якомусь єпископу] [3, 332]. Цю епітафію зустрічаємо також у антології епітафій Лаббе (“Lib.V. Leonina et rhytmica” [Кн. V. Леонінські та римовані]. “XIX. Gerardi Blanci Card. Sabiensis. Romae in Ecclesia S.Ioannis Luter.” [Герарда Бланка Сабінського Кардинала у Римі в Церкві Св. Іоанна Лютер.] [20,162]. Прокопович наводить три рядки, в антології Лаббе додаються четвертий і п'ятий. Вказується, що щодо авторства цієї епітафії існують різні думки, однак не викликає сумніву її середньовічне походження. Критику Феофана Прокоповича спричинило, очевидно, нагромадження в тексті багатоскладових слів (“sacrificare” [приносити жертву], “adorare” [молитися], “memorare” [пом'янути], Parmensis [Пармський], Sabinensis [Сабінський]) та однотипних закінчень (4 форми на –are) [3, 332].

Іншу епітафію зі своєю поетики – “Siste gradum clama, qui perlegis hoc epigramma...” [Хто епіграми читач, крок притиш і заплач...] – Феофан Прокопович оцінив дуже високо: “Sed omnium praestantissimum hoc in aede sancti Laurentii extra romoerium cujusdam cardinalis Guillelmi” [Однак найкраща з усіх епітафій – у храмі

святого Лаврентія за померієм якомусь кардиналу Гвілельму (Вільяму)] [3, 332]. Перші два рядки – французька середньовічна епітафія французькому теологу XIII ст. Гвілельму (Вільяму?) [10, 117]. Кінець не ідентифікований – можливо, пізнішого італійського походження – кардинал Гвілельм жив також у XV ст. Цей 13-рядковий леонінський вірш зустрічається також у антології Лаббе (XXII. 3 *fuit unus* [був єдиний]; 12 *nati Domini* [сина Господнього] [20, 163]. Можливо, високу оцінку Прокоповича ця епітафія отримала завдяки віртуозній техніці версифікації. Ця епітафія має дві системи рим і умовно ділиться на дві приблизно рівні частини. У першій половині (7 леонінських віршів) римуються середина і кінець одного рядка (*clama – epigramma, plora – hora, fumus – unus, veridicus – amicus, catholicus – pudicus, cygno – Inno-, illius – alius*). У другій половині (6 віршів) римуються кінцівки сусідніх гекзаметрів (*pharisaeat – beat, iste – Christe, regentis – ducentis*). У Феофана Прокоповича натрапляємо не лише на епітафії, писані леонінським віршем: він подає як взірці леонінські вірші з «Салернської школи» кордовських лікарів, а також з Овідія (Героїди, Лист Герміони до Ореста, 29), з Вергілія (Енеїда, книга XII, вірш 373) і відзначає, що такі вірші були модними в середньовіччі [3].

Ряд епітафій, про час створення яких нічого не відомо, можна віднести до середньовічних за їх формальними ознаками. Це стосується популярної епітафії учителя «*Nic jacet magister noster*» [Вчитель в цій лежить могилі...], яку переклав Віталій Маслюк [1, 234]. Її зустрічаємо у восьми українських трактатах, куди вона потрапила, очевидно, із західноєвропейської риторики «*Orator extemporeanus*» (1664) [5, 52 – 53]. Ще одна леонінська жартівлива епітафія вперше зустрічається у поезиці «Лука» (1709) з приміткою: «*Item de Jodoco Romano*» [Також про римлянина Йодока]:

*Nic jacet Jodocus, qui fuit Romae jocus,
Doctus in partibus, magister in artibus,
Ex gratia speciali mortuus in hospitali* [13, 246 (зв.) – 247].
[Ось тут лежить Йодок, він був от у Римі лох.
Вчений у всіх штуках, і магістр у науках,
По милості спеціальній помер він у лікарні].

У поезиці «*Parnassus*» (1720) вказується шлях рецепції цієї епітафії: «*Item tale est Romae in publica hospitali domo illud epitaphium juris consulti et atrium doctoris*» [Також у Римі в приміщенні публічної лікарні є така епітафія юристові та викладачеві вільних мистецтв] [17, 45]. Текст подається у формі триметра, однак пусті місця посередині показують, що частини гекзаметра до і після цезури сприймалися як окремі рядки, і у формі тривірша текст записано лише задля економії місця (паперу). Практика економії – «ущільнення запису» була поширеною в українських поетиках та риториках [5, 53 – 54]. У поезиці «*Regia*» (1740) додається четвертий рядок: «*Precibus rituum requiescat in saecula saeculorum*» [Хай молитвами святих – безгрішних спочива на віки вічні] [19, 34]. Антологія Лаббе називає автором цієї епітафії якогось Ксенодохія («*Pars IX Jocosae Aenigmatica... CXXXV. Jodoci Germani I.C. Roma in Xenodochio*» [Частина IX. Жартівливі. У формі загадки... Німцєві Йодоку. Рим у Ксенодохія]. Різничитання: 2 «*Coquus*» [Кок]: 3 «*Doctor*» [Учитель теології]; 5 «*De gratia*» [Із милості] [20, 406]. Епітафію Йодоку у формі, як у поезиці «Парнас», зустрічаємо також у трактаті Масена у § 4. «*Jocosae et nugatoriae inscriptiones*» [Жартівливі та нісенітні написи – епітафії] з приміткою: «*Aliud. Coquo Romano inscriptum adde: barbaro quidem, sed rhythmico versu, ad leporem deposito*» [Інша. Додай написану римському коку: складену, правда, варварським, але римованим віршем для дотепу] [7, 169].

Епітафія онукові з єзуїтської поезики «*Leo Roxolanus*» (1693) також має усі зазначені вище особливості середньовічного тексту: леонінський вірш, запис у формі двох або чотирьох рядків, фіксується у західноєвропейських літературних джерелах [5, 53 – 54]. Очевидно, у середньовіччі виникла також жартівлива епітафія Смоліку, на яку натрапляємо в українських поетиках «*Cedrus Apollinis*» (1702) [8, 148 (зв.)] та «*Parnassus*» (1720) [17, 45]:

Nic jacet Smolicus Regius aulicus,
Qui placuit multis, quid amplius vultis.
[Смолік ось тут лежить, королю він служив,
Милий тим та іншим, чого ж іще більше].

У поезиці “Parnassus” (1720) цю епітафію супроводжує коментар: “Item illud cuidam aulico” [Також ця якомусь придворному]. Подається у формі двовірша, однак знову ж таки великі пропуски між частинами віршів показують, що текст, очевидно, сприймався як чотиривірш [17, 45].

Як зазначає Віталій Маслюк, уже автор київського курсу «Rosa inter spinas» (1696–1697) вказує на співзвучність закінчень середнього й останнього слова у вірші як на ваду [2, 52]. Така ж думка Феофана Прокоповича [3, 279], Митрофана Довгалевського [1, 122] та деяких інших авторів українських поетик. В античній поезії леонінські вірші дійсно були, можна сказати, відхиленням від норми, однак їх не можна вважати лише спадщиною середньовіччя. В антології Лаббе, у якій представлено різні типи барокових епітафій, таким текстам присвячено окремий розділ (Кн. 5) [20, 162]. Питання функціонування леонінських віршів в українській бароковій літературі, зокрема в українських поетиках, потребує додаткових досліджень. Сучасна дослідниця Олена Ткаченко при аналізі леонінського вірша спростовує гіпотезу Миколи Петрова про вплив цього жанру на виникнення силабо-тонічної системи віршування у вітчизняній поезії: “Леонінський вірш мав певні ознаки тональності, але вплинути на всю поезію бароко не міг, оскільки розповсюдженням і обсягом значно поступався іншим поетичним жанрам” [4]. Варто зазначити, що значне поширення леонінських віршів в бароковій поезії латинською та національними мовами аж до кінця XVIII ст. не викликає сумніву, вони все-таки були одним із факторів, який вплинув на силабічну систему давньоукраїнського віршування. Як вказує Ніна Чамата, дослідники давніх українських поетик послідовно звертали увагу на ту міцну позицію, яку в цих поетиках посів серед українських текстів леонінський вірш як один із видів українського літературного вірша, пов’язуючи його з розвитком силабо-тоніки в Україні [6, 16].

Складається враження, що автори українських поетик до леонінських віршів ставилися по-різному, в залежності від літературного смаку, особистих уподобань. Зокрема, їх охоче цитує, окрім Феофана Прокоповича, автор київської поезики 1720 р. Леонінські вірші не належали до «високої літератури». Очевидно, не випадково з 12 писаних леонінським віршем епітафій, на які натрапляємо в українських поетиках та риториках, 11 – жартівливого характеру і розпочинаються словами «Nec jacet» [Тут лежить].

Коментарі теоретиків літератури, особливо Прокоповича і Масена, з приводу писаних леонінським віршем епітафій, наявність таких текстів у антологіях Трембецького і Лаббе, велика кількість цього роду віршів в українських поетиках та риториках підтверджують особливий “статус” середньовічних епітафій у шкалі літературних цінностей західноєвропейських і українських барокових книжників: риму, співзвучність закінчень “теоретично” не сприймали, а “на практиці” самі тексти охоче цитують. Кращі, за оцінкою тогочасних теоретиків літератури, епітафій, писані леонінським віршем (насамперед – жартівливі, із концептом, з цікавими формальними рішеннями) та їх варіації не менш, а то й більш популярні в українських барокових трактатах словесності, як їх античні “попередники”. Вони демонструють високу версифікаційну майстерність кращих зразків середньовічного віршування, безперервність літературної традиції. Особливістю рецепції леонінських епітафій в українських поетиках вважаємо різноманітність форм фіксацій та значну кількість варіацій тексту. Причину виникнення різноманітних літературних пародій вбачаємо в анонімному характері писаних леонінським віршем епітафій, те, що їх коріння губиться у глибині віків. Вони прийшли в українські барокові поетика та риторика, ймовірно, різними шляхами: через західноєвропейські трактати та антології, українські книжники бачили їх під час перебування у Римі тощо, і стали біля витоків давньої української поезії.

1. Довгалевський М. Поетика («Сад поетичний») / Митрофан Довгалевський / Пер. і прим. В. П. Маслока. – К. : Мистецтво, 1973. – 436 с.
2. Маслока В. П. Лагиномовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. і їх роль у розвитку теорії літератури на Україні / Віталій Маслока. – К. : Наукова думка, 1983. – 234 с.
3. Прокопович Ф. Сочинения / Феофан Прокопович / Под ред. И. П. Еремина. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1961. – 512 с.
4. [Електронний ресурс] Ткаченко О.П. Курйозна поезія в українській бароковій літературі / Олена Ткаченко. - Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01. - К., 1999. – 20 с. – Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/inode/4171.html> – Назва з екрана.
5. Циганок О. Генологічні концепції фунерального письменства в Україні XVII–XVIII ст.: основні напрямки досліджень / Ольга Циганок – К. : Університет „Україна”, 2011. – 176 с. – (Студії з україністики ; випуск X).
6. Чамата Ніна. Український віршовознавчий дискурс від перших граматик і поетик включно з добою романтизму // На стику культур: польський та український вірш. – К., 2007. – С. 9–22.
7. *Ars nova argutiarum ... auctore R. P. Jacobo Masenio e Societate Jesu.* – Coloniae Agrippinae, 1711. – 270 p.
8. *Cedrus Apollinis ... 1702.* – Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського, Інститут рукопису, шифр ДС / П 241. – 209 арк.
9. *Enciclopedia metodica critico-ragionata delle belle arti dell'abate D.Pietro Zani fidentino. Parte II. Vol. I.* – Parma, 1817. – 355 p.
10. Favreau Robert. *Etudes d'epigraphie medievale.* – Pulim, 1995.
11. *Hortus poëticus ... 1736 anno.* – Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського, Інститут рукопису, шифр ДС / 261. – 209 арк.
12. *Idea artis poeseos ... 1707 ...* – Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису, шифр 505 П / 1721, арк. 175 – 415.
13. *Lyra Heliconis ... 1709.* – Рукопис зберігається в в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського, Інститут рукопису, шифр 674 /463 С. – 183 арк.
14. Lowe Elizabeth. *The Contested Theological Authority of Thomas Aquinas: The Controversies between Hervaeus Natalis and Durandus of St. Pour ain.* (Studies in Medieval History and Culture, 17.) New York and London: Routledge, 2003. – 259 p.
15. *Nahuatl Theater: Spanish Golden Age Drama in Mexican Translation / Ed. by Barry D.Sell etc.* – Norman, 2008.
16. *Officina praestantissimae artis poëticae ... 1726 – 1727.* – Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського, Інститут рукопису, шифр 686 /482 С. – 388 арк.
17. *Parnassus ... 1720.* – Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В.І.Вернадського, Інститут рукопису, шифри ДС / П 252. – 254 арк.
18. Pettigrew Thomas Joseph. *Chronicles of the tombs. A select collection of epitaphs, preceded by an essay on epitaphs and other monumental inscriptions, with incidental observations on sepulchral antiquities.* Londen: G.Bell, 1888. – 529 p.
19. *Regia regis animorum Apollinis ... 1740 ...* – Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В.І.Вернадського, Інститут рукопису, шифр 326 П/103. – Арк. 3 – 47.
20. *Thesaurus epitaphiorum veterum ac recentium selectorum ... Opera ac studio Philippi Labbé.* – Parisiis, 1686. – 626 p.
21. Trembecki Jakub Teodor. *Wirydarz poetycki / Wydał Alexander Brückner.* T. 1–2. – Lwów, 1910. – 512 s.; T. 2. – Lwów, 1911. – 402 s.

В статье рассматривается рецепция эпитафий – леонинских стихов в украинских барочных трактатах словесности. Устанавливаются возможные пути рецепции: западноевропейские поэтики и риторики, антологии, иногда хронологически более ранние украинские трактаты, пребывание украинских ученых в Риме и т.д. Средневековые тексты – один из источников древней украинской эпитафии.

Ключевые слова: поэтики, леонинский стих, средние века, эпитафии, похоронная поэзия.

The article deals with the reception of the epitaphs in Leonine verse in Ukrainian baroque literary treatises. Possible sources are established: Western poetics and rhetorics, anthologies, sometimes chronologically earlier Ukrainian treatises, the stay of Ukrainian scientists in Rome etc. Medieval texts are one of the sources of ancient Ukrainian epitaph.

Keywords: Poetics, Leonine verse, Middle Ages, epitaphs, funerary poetry.

